

HÖRMƏTLİ OXUCU

Elektron resurs kitabın orijinalında olduğu kimidir.

А. В. ГАСЫМОВ

**УНУДУЛМАЗ
ИЛЛЭРИН
САЛНАМӘСИ**

1984
1032

АЗЕРБАЙДЖАН ССР "БИЛИК" ЧЕМИЛЈЕТИ

муһазиречидже көмөк

А.Ә.ГАСИМОВ
муһарирбе ветерани, "Билик" чемилјети
илк гешкилатгыни седри

Контрольный
экземпляр

T3(2)
Г23

51832

УНУГУДМАЗ ИЛЛОРИН САДНАМӘСИ

Бвкн - 1984

51941

Азербайджанская
Республиканская
Библиотека
им. М. Ф. Ахундова

Китабчада гөрһөман Севастопол шөһөринин биринчи (1853-1855-чи иллөр - Крым муһарибеси дөвүрү) ве икинчиси (1941-1945-чи иллөр - Бөјүк Вөтөн муһарибеси дөвүрү) муһабирәсинден бөһө олунур.

Китабча һәрби вөтөнпөрвөрлик мөввәсунда чыкыш өдән муһабирәчиләр ве кениш охучу күтлөси үчүн нөвөрдө тутулмушдур.

ЧАР РУСИЯСИНИН ГАРА ДӘНИЗДӘ
АГАЛЫГ ЧӨНДЛӨРИ

ХҮШ өсрин биринчи яртысында Русиянын һәрби-Дөниә Донанмасы Балтик дөниәгине чыккыгдан сонра, Гара дөниәвә јол ачмаг ве бунунла да өлкөни чөнүб әравилөрини көнишлөндирмәк Русия империясынын харичи сийәсәтинин гаршысында дуран муһым мәсәләләриндән бири иди.

Русия Гара дөниәдә өз мөвгөјини мөһкәмләндирмәјә чалышдыки, бу да Түркијенин чидди муғавимәтине сөбөб олурду.

1768-чи илдә Русия Азов саһилинә чыкмагла истөр-истемөв Түркијә илә тоғгушмалы одду. Муһарибә 1774-чү илдә рус гошундарынын гөлөбөси илә битди. 1774-чү ил ијудун 10-да Русия илә Түркијә арасында Кичик Гајнарда кендиндә суһл муғавиләси бағланды. Бу муғавиләјә кәрә Крымдаки Керч, Јенигала ве Гара дөниәнин саһилиндеки Кивбури Русиянын өлине кечди.

1783-чү илдә Крым П Јекатеринанын тә'киди илә Русияја бирләшдирилди. Русиянын бу һиссәсине кияв Потјомкин рөһбәр тә'јин едилди.

Крымда олан өхтијар кәнди шөһәрә чөврилди ве бу шөһәрә 1784-чү ил февралын 10-да "Севастопол" ады верилди. "Севастопол" - јунанча "Беличественный город", јө'ни "мөһтөшөм шөһәр", јакуд "өвөметли шөһәр" демәкдир.

Русиянын Гара дөниәдеки ағалыгыны мөһкәмләндирөн бу кичик шөһәр Херсонөсдөн сонра икинчи јери тутмагла бәрәбәр, 1783-чү илдән Гара дөниә донанмасынын өн көрөмли лиманы ве 1809-чү илдән исе мөһтөшөм һәрби гала һесап олунду.

Севастополун гүвәтли дөниә галасына чөврилмәсиндә бөјүк рус сәркөрдәси А.В.Суворовун адмираллардан Ф.Ф.Ушаковун, Лавөрөвин, В.А.Корниловун, П.С.Нахимовун бөјүк хидмәтләри олмушдур. Һәлә Суворов 1784-чү илдә тә'кидлә демилди: "Гој Севастопол јакшы горунуб сахланылсын".

1787-чи илдә Түркијә Русиядан Крымны Түркијәјә гајтарылмасын тәләб етди. Бундан өкс чаваб алан Түркијә көзләнилмәдән Русия илә муһарибәјә башлады. Бу вахт Русиянын һәрби дөниә донанмасы

Херсонесде ве Севастополда јерлешмишди.

1783-чи илде Балтик денизиден кетирилмиш донанма Севастопол донанмасы иле бирликде Ф.Ф.Ушаковун рѣбѣрлији алтанда Туркије донанмасына гаршы мубаривеје киришди. Туркије донанмасына хесен Паша рѣбѣрлик едирди. Гызгын вурешмалардан сонра Туркије донанмасы мегдуб олду. Русија донанмасынын бу гелѣбесине керѣ контр-адмирал рутбеси алан Ф.Ф.Ушаков хем Севастопол, хем де Гара дениз хѣрби донанмасына командан те'јин олунду. Онун ишини сонралар витсе-адмирал Д.Н.Сен-Жавин давам етдириди.

1791-чи илде Јасса сулѣ мугавилесинин шартлерине керѣ Гара денизин шимал сабиллери Русијанын елине кечди ве онун нѣфувуну хѣјли артырди.

1827-29-чу иллѣрде артыг Севастопол Крымда эн бѣјук шѣхѣр сабилларды. хѣрби хидметчилѣрле бирликде Севастополда 30 мин нефѣр ехали јашајырды. Өз аилелери иле бирликде шѣхѣрин кенд хиссесинде јашајан хѣрби гуллугчуларын чоху кендли гесебелерини алараг Крым мѣлкѣдарларына чеврилирдилѣр. Чиновниклѣрле интендантлар арасындакы елагѣ нѣтичѣсинде хусуси алверчилѣе чидди јол верилди. хетта бѣ'зи алверчилѣр ордунун ве донанманын ихтијарында олан бѣдчѣден де истифаде едирдилѣр. хѣрби хидметчилѣр үчүн кендѣјилмиш материаллар базарларда хусуси алверчилѣр васитѣсиле саттылар ве јахад да анбарларда чурдудуларды. Она керѣ де ѣскѣр ве матрослар ачымш ун, ијлѣнмиш ѣт, ичи гурдулу сухары ве кѣфне кѣјим иле тѣчѣиз олунурдулар. Узун муддет командирлерин хѣрби рутбелери бѣле артырдыларды. Јахшы ве исти јѣмѣк верилмедийинден гарын хостѣлијине тутуланларын сајы кѣтдикѣ артырды. Бу девухимѣз везијјетден хѣјѣчана кѣлен ѣскѣр ве матрослар гијам галдырмишдылар. Севастополда шиддетли нарваалыгларын партлајышы олан гијам саси бѣтүн шѣхѣри бурмушду. Усјан эн чох кѣвленимѣјѣн јерлѣрдѣн бѣшланырды. Чар чиновниклеринин тѣвјигинден чана дојмуш татарлар да бу усјана голулушду. Бу усјана (1830-чу ил 3-4 ијул) Гутума адлы бир нефѣр рѣбѣршик етмишди. Лакин усјан узун сурмѣди, чунки усјана рѣбѣрлик еден тѣшкилат јох иди. Она керѣ де усјан тѣвликлѣ јатгырды ве усјанчылларын чоху чѣваландырылды. Усјан гѣлѣбе чала билмѣдисѣ де, бѣјук ичтими-сијасы ехалијјет гаѣана билмишди. Бу усјан XIX ѣср Русијасынын синифлѣр мубаривѣси тарихинде эн ехалијјетли бир хадисѣ ве бѣјук бир халг хѣрѣкѣти кими харахтеризѣ едилди.

XIX ѣсрин орталарында Русијанын бѣјнѣлхалг везијјети олдугча кѣскинлѣшмишди. Бѣле ки, Русија јениден Инкилтѣре ве Франса кими ири капиталист дѣвлетлѣри тѣрѣфинден гывшдырылан Туркије иле мубаривѣ етмѣли олду. Инкилтѣре Туркијејѣ кѣмѣк етмѣклѣ ону мубаривѣе хавырлајырды. Бу, тѣвччублу дѣјилди, чунки Инкилтѣре буржуазиясы ѣе ели иле дѣјил, ѣвкенин ели иле мубаривѣ едирди.

1853-чу ил ијулун 2-де рус гошунлары Прут чајы тѣрѣфден сѣрхѣдди кечди. Бу заман Туркијенин Гара дениз сабиллѣринде дѣјѣжан франсыз ве инкилис кѣмилѣри Русијанын Гара дениз донанмасынын хѣдѣфе алмагда иди. 1853-чу ил октѣбрын 16-да Туркије хѣкумети Русијаја мубаривѣ е'лан етди. Мубаривѣ башланды. Рус донанмасына витсе-адмирал П.С.Нахимов, Туркије донанмасына исе Осман Паша команданлыг едирди. Туркије кѣмилѣри Гафгаз сабиллѣринде олан лиманлара хурум едирди. Нојабрын 30-да рус донанмасы Константинополдан Гафгаза јола дѣшѣн дѣшмѣн кѣмилѣрнини үѣерине хурум кечди. Севастопол донанмасына команданлыг еден витсе-адмирал В.А.Корнилов Нахимова кѣмѣје кѣлѣрѣк дѣшмѣне агыр зѣрбѣ вурдулар. Дѣјүшде рус донанмасы гѣлѣбе чадды. Шѣргде ѣе мѣнафелерини итирмѣкден ве Туркијенин мѣгдубијјѣте уграмасындан тѣшвишѣ дѣшѣн Инкилтѣре ве Франса 1854-чу ил мартын 27-28-де Русијаја мубаривѣ е'лан етдилѣр.

Франса адмиралы Тамелин тѣвччубленирди ки, рус донанмасы Севастопол кѣрѣфѣинден гырага чыхмыр ве хурум да кечмир. Инкилтѣре-Франса команданлыгы бѣле гѣрара кѣлир ки, Крым јарымадасынын тутусун, ону (Франсы- Г.А.) Русијанын чѣнубундан ајырсын ве Русијанын Гара дениздеки Севастопол галасынын ѣле кѣчирсин. Бѣтүн Шѣрг мубаривѣлѣри де мѣна бу мѣсѣле ѣтрафында кедирди. Чар хѣкумети Севастополу хѣле ѣвѣлчѣден Туркије үѣерине едѣчѣји хурум үчүн мѣнѣм бир васитѣ кими мѣнкѣмлендирмишди. Чунки Севастопол Русијанын ѣлинде Шѣрг тичаретинде ѣе хаким мѣвгѣјини сахламагда бир кечид мѣркѣзи иди. Она керѣ де Русијанын кирмиш олдугу бу мубаривѣ хѣллѣдичи рол ојнајырды.

Мутѣфиглѣр 1854-чу ил сѣнтјабрын 14-18-де Јевпаторија јахынлыгына бѣјук гошун хиссеси чыхартдылар. Севастополдан 60 км. мѣсафѣде олан Јевпаторија лиманы дѣшмѣн тѣрѣфинден тутулду. Севас-

тополда Јевпаторија арасында 30 мин рус өскөріне каршы 28 мин франсыз, 28 мин инкилис, 6 мин түрк өскөри вуруммагда иди. Франсызлар гүвөтти һәрби төчүбәје малик идилер. Буна бахмајараг франсызларын һәрби техникасы, топчудуг мүстәсна едилерсе, инкилисләрин һәрби техникасындан шағғыда дурурду.

К. Марко вә Ф. Енкелс бу һагда бәлә јаамышдыр: "Франса ордусунун топчу һиссәси һәмшәе жүксәк сәвијјәдә дурумду, һәлә сон 3-4 ерде топчудуг ишһинин тәкмилләшмәси франсызлардан башланмышдыр".¹

Тәһкимчи Русија итисади, һәрби, техника вә мәдәни чәбәтчә кәридә галымш өлкәләр срасында иди. Рус гошунларынын команданы А. С. Мөншиков дүшмән һәмләләрини дәф етмәк үчүн һәч бир тәшәббус кәстәрмәди. Руслар бу вуруммаларда хәјли гүввә итирди.

Дүшмән Алме чајыны кечәрәк Севастопола тәрәф һәрәкәт едирди. Мүттәфиғләр 600 кәми, 60 мин өскөр вә бәјүк мигдарда топ әһтијажы илә Севастополду муһасирәје алдылар. "Бу вахтдан е'тибарән Севастополдун мәһшүр муһасирәси вә онунла бирликдә бу кампанијанын јени мәрһәләси башланды".² Бүтүн дунјада биринчи лиман саялан Севастопол төһлүкә гаршысында иди. Севастополдун биринчи мудафиәси бәлә башланды. Мүттәфиғләр бүтүн имкәнлардан истифадә едәрәк Севастополдун мудафиәсини гырмага чан атырдылар.

Рус донамасынын башында П. С. Нахимов, В. А. Корнилов, контр-адмирал В. И. Истомин дурурду. Нахимов һәмшә өскөрләре хатырладырды ки, инди артыг өзүмүзү бир мүлкәдар, сизи исе бир төһкимчи халк кими һесаб етмәјимизин вахты гургарымышдыр. Она кәре дә кәч донамачылар онун һәрмәтини чох сахлајыр, ону үрәкдән севирдилер.

Мүттәфиғләр 1854-чү ил октјабрын 5-дә Севастополду шиддәтли бомбардман етдилер. Рус гошунлары бәјүк тәләфәт верди вә өз команданы - Гара денив донамасынын гәрәкәһ рәиси Корнилову да итирди. Корниловун елум ајағында ахырынчы сәуә бу олушду: "Севастополду дүшмәнә вермәјин!" Рус гошунлары шәһәрин мудафиәсиндә мәнһәм дајанышдылар. Ағыр иткилерә бахмајараг, онлар Севастополду тәрж етмәк фикриндә дәјилдилер.

К. Марко вә Ф. Енкелсин фикринчә "Нисбәтән зәиф олан рус донамасынын пәрәкәндә дүшмәсини вә өзүндән икиґат артыг мигдарда

¹ Бах: К. Марко вә Ф. Енкелс. Сечилмиш әсәрләри, 10-чу чилд, сәһ. 621.

² Бах: јәнә града, сәһ. 193.

олан кәмиләр тәрәфиндән батырлмасыны вә беләликлә дә "өз дөвүлмәс синоп чәбәтини" јумаг мәгсәдилә Севастополду тәрж етмәсини кәвләмәк ишдә тәәччүблү бир шәј оларды".¹

Мүттәфиғләр Севастопол галасына бата билмәјиб тактикаларыны дәјишдилер. Онлар Балаклава шәһәри үзәринә һүчүма кәчдилер. Севастополдан истигамәтини дәјишдирмәклә дүшмән әтбүт етди ки, доғудән да онлар бәрк ајагда Севастопол дәјүшчүләри илә бачара билмирләр.

1854-чү ил октјабрын 24-дә Инкерман јахынлығында јени бир дәјүш мөјданы ачылды. Нојабрын 2-дә мүттәфиғләрин бүтүн донамасына ахырынчы вәрбә вуруду.

Муһарибәнин гызыгы кунләриндә Петербургдан Пирагов адлы бир һәким өз дөстәси илә Севастопола келәрәк јаралылары муәлицә едирди. һәтта шәғгәт бачысы Дама Севастополскаја, чәрраһ Пираговун рәһбәрлији алтында чәбәјә кәдәрәк топ атешинин алтында јаралыларә кәмәк едир вә јери кәлдикдә өзү дә вуруду. Дама һәлә муһарибә башланан күнү бүтүн өз шәјләрини 20 маната сатарәг өзәвиндә јара багламаг үчүн материаллар алышды.

Рус гошунларынын Бағчасарајда вә Симферополда олан гошун һиссәләри Севастопол дәјүшчүләринә кәмәк етмәдиләр. Мүәјјән вахт кәчәндән сонра Инкиләтәрә - Франса команданыгы Севастопол үзәринә јени һүчүм планы һазырлады. Франса гошунларынын баш команданы Сан-Арно елдүкдән сонра онун јәринә кәлмиш кәнарал Шелисијә Кәрчи алмаг фикринә дүшдү. Мүттәфиғләр Севастополду јенидән атешә гутараг шәһәрә 90 мин мәри бұрамышды. Севастополдун мөһкәмлији үчүн бир мудафиә хәтти олан Малахов төпәсиндә шиддәтли вурумма кедирди. В. И. Истомин Малаховун мудафиәсинә шөхсән рәһбәрлик едирди. Бу вуруммада мүттәфиғләрлән 6 мин, Русијадан исе 1147 нәфәр өскөр вә сабит һәләк одду. Малахов төпәси Севастопол галасынын биринчи кирәчәк дарвазасына вуруммуш гифил үчүн бир ачар ролуну ојнајырды. 10 минләрдә өскөр вә матрос, һәмчинин шәһәр өһалиси Севастополду мәрдликлә мудафиә едирдилер. Мудафиәдә матрос П. Кошканы кәстәрдији гәһрәманыг һүкүмәләри хусусилә сәчијјәвдир. Кошка дөфәләрдә патронсуз галмагына бахмајараг, дүшмәни диши илә пәрчәләмышды.

¹ Бах: К. Марко вә Ф. Енкелс. Сечилмиш әсәрләри, 10-чу чилд, сәһ. 39.

Муттәфигләр 1855-чи ил иҗудун 5-6-да Севастопол үзәринә олан һүчүмү да мұвәфғиҗәтсизлиҗе уҗрады. Дүшмән һәмләләрини доғ етмәкдә арасы кәсилмәдән ағаш ақан топлар истидән шишәркән өскәрләр ведре илә су кәтириб, ғызымыш тулаләри соҗудурдулар. Јарә-дананларын чоҳусу өз јарасыны көһнә өски парчалары илә өзү сары-јарды. Чунки бөкар адам јох иди. һаһы барама гурду кими һәрәктәде иди. Севастопол һәр тәрәфдән үзүк ғашы кими өһатә олунмуш дүш-мән гүввәләри тәрәфиндән сыхылды. Нахимовун командалыгы ал-тында дүшмән һәмләләри мұвәфғиҗәтлә доғ едиләрди. Тәкчә Малахов төпәси уғрундакы вурушмада муттәфигләрдән 2400 нәфәр өл-мүш, 4600 нәфәр исе јараланмышды. Бу дејүшдә бәјүк рус сәркәрдәси Нахимов һәһрәманлыгга һәлак олду.

Узағы көрмәјөн 1 Николај архајинчылыга галыларағ Севастополу чәнуб тәрәфдән мұдафиәсиә бурамышды. Севастопол шәһәр гарнизону Корнилов вә мұһәндис Е. И. Тотлобенин рәһбәрлиҗи илә тәләсик бир һалда мұдафиә истәһкамлары тикмәје башламышдырса да, бу истәһкам-лар бир гөдөр шәһәрә јахын иди. Франсыяларын һәрби мұһәндиси Би-вонун рәһбәрлиҗи илә муттәфигләрдин гошуну бу истәһкамларга јахын-лашмағда иди. Өз сәнкәрләриндә отуруш дүшмән өскәрләри кечәләр сахта һәјәчанлар галдырыр, өвләрини һүчүмә кечир кими кәстәрәрәк сәнкәрдән чымыр, күчлү јәјләм ағашындән сонра урә чәкирдиләр. Бу ура сәсләри сәнкәрдән-сәнкәрә аһарағ узағларга јәјилдырды. Севасто-пол лиманы ваһирән тағәтли көрнүрдү. Лакин әслиндә барыт гуртар-мыш, топ мәрмиләри түкәнмиш, силаһлар патронсуз галмышды. Буна бах-мајарағ рус өскәрләри арасында бәјүк руһ јүксәклиҗи варды. Дүшмән сифәсәтчиләри рус гошунларын бу чәһәтини нәзәрдән ганчырыҗыла-рына көрә өз ниҗәтләриндә јәңлишдилар. Сәјонә-һесабыә кәмилә-рә додушарағ Крым саһилинә ахын етмиш муттәфигләр, биринчи Напо-леонун әһтијатсызлығ өдәрәк Русиянын ичәриләринә доғру сохулду-ғу кими етмәди. Онлар чоҳбашлы Русиянын Гара дәннә өз узанмыш ба-шыны - өлкәнин бүтүн чәнуб кешиҗини чөкән Севастополу өлә кечир-мәје чав атырды. Русия әһтијат гүввәләрдән истиҗадә етмәди олду.

Дејүшән рус ордусунун дивизијалары, әһтијат баталјонлары вә чәнуб-гәрб сәрһәдләрини мұдафиә едән Исмаил, Бәндер вә с. бу кими гөвләларда сахланылмыш һәрби сурсат да Севастопола көндерилмәк-дә иди. Севастополун мұдафиәси заманы Нахимовун "Бизим һаһымыз бурада галачағыг, архајын олун!" дәмәси һеч кәси гоҳутмади.

1855-чи ил августун 5-8-дә муттәфигләр Севастополу јенидән топ ағашинә тутурлар. Евләр бири-биринин ардыңча учур, алышыб ја-һырды. Малахов төпәсини мұһасирәје алан франсыялар Боскун коман-данлыгы алтында сүнкү даһасына кечирләр.

Франсыялар сәнтјабрын 9-10-да Малахов төпәсини тутдугдан сон-ра, рус гошунлары Севастополун чәнуб һиссәсини тәрк өдәрәк шимал һиссәсинә чәкилдиләр.

Бәјүк рус јазычысы Л. Н. Толстој бу ганлы сәһнәләри бәди и шәкил-дә белә тәсвир едир: "Севастопол гошунлары гаранлығ кечәдә, дәннә ләпәләри кими галхарағ, төкүләрәк вә һәјәчанлы титрәјишләрлә чыр-пынарағ кичик көрҗәздән кечән көрпүнүн үзәри илә вә көрпүнүн ши-мал тәрәфиндән, кечилмәз гаранлығлар ичәрисиндә јаваш-јаваш һәрә-кәт едирди. О, бурада һесаба кәлмәз дәрәчәдә икид гардашларынн ганьны итирмишди; 11 ај мұддәтиндә өзүндән ики гат күчлү олан дүшмәнлә үз-үзә дурмушду. Инди о, бу јери вурушмаһыз тәрк етмәје мәчбур олмушду".¹

Муттәфигләр елә һесаб едирдиләр ки, рус гошунлары Севастополу таһамилә тәрк өдәчәкләр. Лакин руслар Севастополу вермәк ниҗәтин-дә дејилдиләр. Дүшмән шәһәрин миһанамыш олдуғуну зәнн едиб шә-һәрә кирә билмәди. Турәтдән истиҗадә едән рус өскәрләри өвләрини аз да олса дүзәлдә билдиләр. һәлә Русиянын Бағчасарајда, Симферо-полда 11500, Јевлаторија, Алушта вә Көрдә 15000, Перекопда исе 23 миң әһтијат ордусу варды. Буна гаршы дүшмәнин 200 миң өскәри дур-мушду.

дејүш сәһнәси 2 ај сүкүт кечирди. һәр ики чәһәдән атылан мәр-миләрин сәси кәсилди. Беләликлә, Севастопол 349 кун мұһасирәдә гал-ды.

1856-чы илин әввәлләриндә сүлһ данышығлары башланды. Муттәфиг-ләрин гошуну өз мәвҗејиндә дајанарағ сүлһүн нетичәләрини көзлә-јирдиләр. 11 ајлығ мұдафиәдән сонра Русия өз зәиҗлиҗини һисс өдә-рәк сүлһ бағламага разылығ верди. 1856-чы ил мартын 30-да Парис-дә Русия илә Туркије арасында сүлһ бағланды. Бу сүлһ мұғавиләна-мәсинә көрә Русиянын Гара дәннә саһилләриндә һәрби донанма сах-лаһымыз шәртилә муттәфигләрдин тутдуглары јерләр кери гајтарылды.

1 Бах: Л. Н. Толстој. Сецилмиш һекајәләри. Бака, 1936, сәһ. 163.

Кара галасы Түркијагә верилди ве Гара дөниә јолу исе нејтраллашдырылды. Ејни заманда бүгүн өлкөлөр үчүн Гара дөниәден кечен тиңчарет јолу ачыг һесап олуңду. Русија бөјүк үрөк сыхынтысы иле бу агыр шәртләри гәбул етди.

Севастополун 11 ајлыг мудафиәсинде гөһреманлыг кестәрән өскөр вә матрослар рус халгынын гөһреманлыгынн, матанәтини горујуб сахлады вә бүгүн дунјада ән јүксөк һәрби дөјүш төчрүбөләрини, мөрдлик сифәтләрини бир даһа нумајиш етдирдиләр.

Крым муһарибәси чар Русија сынын иптисади керилијини бир даһа сүбүт етди. Муһарибә илләринде һөкүмәтин үсул-идарәсиндән, гәјдаганунларындан наразы галдан халг тез-тез һөјәчанлар галдырмага башлады. Һәле муһарибәгә гөдөр олан кәндли һәрәкәти, муһарибәдән сонра даһа кениш вус'әт алды.

Буржуа демократијасынын, еләче дө феодализмдин өләјһинә апарылдан бу кәндли һәрәкәтләри чар ордулары тәрәфиңдән јәтырылманды. Ленин өјрәдирди ки, мәркәвләшмәши, дагыныг һалда олан кәндли һәрәкәтләри пролетариатын рәһбәрлији олмадан галиб кәлә билмәз.

Бу вахтын кәндли һәрәкәти вә јени мүтәрәгги идејалы шәхсләрин-ингилаб корифәләринин муһарибәләри чар һөкүмәтини горуја салымшды.

Буна кәрә иди ки, чар 1861-чи ил февралын 19-да төһкимчилик һуғугуну дөғв етди. 1870-1880-чи илләрдән башлајарг Русија капитализм инкишаф јолуна кечди.

Бундан сонра Русијада бир-биринин ардынча баш верән бир чох сијаси һадисәләрдә, о чумләдән, биринчи рус ингилабы, Октјабр социалист ингилабы, Вәтәндаш муһарибәси дөврләри иле сых бағлы олан Севастопол шәһәри ингилабы чыхышларын мәркәзинә чеврилмишди. Ингилабы ән'әнәләри горујуб сахлајан бу әфсанәви шәһәрдә 1905-чи илдә "Потјомкин" виреһли кәмисиндә Гара дөниә донанмасы матрослары фәһләләрлә һәмрә'јлик шәраитиндә чар күтләгиджәтинә гаршы биринчи дөфә ингилабы гижәм галдырышды. һәм дө биринчи дөфә иди ки, бу гижәшдә чар ордусунун хәјли һиссәси ингилабчылар тәрәфинә кечмишди. һансы ки, В.И. Ленин матросларын бу ингилабы чыхышына бөјүк гижмәт верирди.

Гара дөниә донанмасында ингилабы һәрәкәт истәр иртича илләриндә, истәрсә дө биринчи дунја муһарибәси дөврүндә һәлә сакит-

ләшмәишди. Бу илләрдә Севастопол шәһәриндә кизли партија иши апарылды. Шәһәр партија комитеси кизли фәалијјәт шәраитиндә матросларла мөһкәм әләге сахлајар, онлары чаризмә гаршы ингилабы муһарибәгә руһландырырды.

Һәһәјәт, Бөјүк Октјабр социалист ингилабынын нәтичәси оларг Севастопол артыг чар Русијасы дөврүнүн шәһәри дејил, Совет Вәтәнинин шәһрәтли бир шәһәринә чеврилди.

Вәтәндаш муһарибәси илләриндә Севастополун шәһәр еһалиси, матрослар, Гизыл Орду һиссәләри коммунист партијасынын рәһбәрлији алтында харичи мудахиләчиләрә вә агтвардијачылара гаршы муһарибәдә јәнә дө вәјәр бәјрагыны горујуб сахлады. 1920-чи илин нојабрында Крым дәмәк олар ки, Вранкелин агтвардијачы ордусунун галыгларындан төмизләнди.

динч гуручулуг илләриндә Севастопол өлкәмизин көзәл шәһәрләриндән биринә чеврилди. Өз донанмасы иле Вәтәнимизин чәнуб кешијини чәкән мөһтәшәм һәрби дөниә галасы кими даһа дө мөһкәмләндирилди.

Бу галәнин биринчи мудафиәсиндән хәјли бир вахт кечмишдир. Севастополун тәләјиндә баш вериш агыр күнләрдән бири дө онун икинчи мудафиәсидир. Бу дө совет халгынын фашист Алманшасы иш-ғалчыларына гаршы апардыгы Бөјүк Вәтән муһарибәси илләринә тәсадуф едир. Бу илләрдә галәнын мудафиәчиләри Вәтәнимизин өскөри шәһрәт салнамәсинә икинчи дөфә уңдулмаз сәһифәләр јәздиләр.

АЛМАНЛАРЫН СЕВАСТОПОЛА ҺУЧУМУ

1941-чи ил ијун ајынын 22-дә кечә Севастопол кәмигәјирма ағвудунун сигнал сәси шәһәри јухудан ајылтды. Бу сигнал муһарибәнин башланмасын билдирди. Шәһәр еһалиси һәлә буна инанмырды, чүнки белә сигналлар чох олмушду. һәтта прожекторларын гаты шуалары арасындан чыхыб пулемјот атеши ачан тејжарәләрин кәргүмәси дө биринчи дөфә дејилди, чүнки белә мәшгәр дө чох олмушду. Һәһәјәт, дөниә гырагында мәрмиләрин партизанында иди сонра муһарибәнин башланмасын билдиләр.

Муһарибәнин биринчи дөврүндә өлкәмизин шималында донанмасынын есас мәркәзләри олан Полјарноје вә Мурманск, Балтик дөниәсиндә Либава, Таллин, Ханко јарымадасы, Ленинград шәһәри иле бирликдә Гара

дәниәдә Одесса вә Севастопол да алман гошундарынын зәрбәси алтын-
да галмышдыр. Гара Дәниә Донанмасы Галатс, Сулина вә Констанса кими
дүшмәнин дөниә базаларына сарсыдчы зәрбәләр вурду. Бу заман Севас-
топону нәинки дөниәдән, һәм дә һавадан вә гурудан мұдафиә етмәк
лазым иди.

Алман фелдмаршалы Ерих фон Манштейнни команданлыгы алтында
11-чи алман ордусу 1941-чи ил октябрын әввәлләриндә Перекоп
бәрәехиндән һүчума кечди. Октябрын 20-дә Ишун тәрәфдән мұдафиә
хәттимини яра сиңди. һәддиндән артыг иткијә бахмајараг дүшмән
һүчумуну давам етдирирди. Фашист гулдурлары октябрын икинчи ја-
рысында һәм Керч тәрәфдән, һәм дә Севастопол тәрәфдән ирәлиләјир-
ди. Онлар куман едирдиләр ки, Керч көрфәзи тутулдугдан сонја Гаф-
гава, Баки нефтине вә Кубан чәрәјине саһиб олачаглар. Совет ордусу
һитләричиләрин бу хам хәјалларыны һечә чыхараг, онлары Керч ја-
рымадасындан говуб чыхартды. 1941-чи ил октябрын 30-да Севасто-
пол шәһәри јахынлыгында олан Николајевка кәндиндә дүшмәнин 35
топу вә бир моторлу дивизијасы атәш ачырды. Дикер тәрәфдән, дүш-
мән минләрлә автомашын, мотосикл, танк, тәјјарә, 5 пијада бригада,
һәбелә сувари бригада вә с. гүввә илә Севастопола тәрәф һәрәкәт
едирди. Бу вәзијјәт Севастополу мұһасирә вәзијјәтине кәтириб чи-
харды.

1941-чи ил октябрын 29-да Гара Дәниә донанмасынын һәрби шу-
расы Севастополун мұһасирә вәзијјәтиндә олдуғуну е'лан етди.
Октябрын 26-да исә артыг Шәһәр Мұдафиә Комитәси тәшкил олунмуш-
ду. Севастопол Шәһәр Партија Комитәсинин биринчи катиби Б. А. Бори-
сов (о, инди гәһрәман Севастопол шәһәринин фәхри вәтәндашдыр)
Шәһәр Мұдафиә Комитәсинин сәдри тә'јјин олунмушду. Шәһәр Мұдафиә
Комитәси Крым вә Севастопол шәһәр вәһмәткешләрине, Гүвәл Ордуну вә
Гара Дәниә Донанмасы дөјүшчүләрине мұрациәт етмишди: "... сиз...
Вәтәнимизин торлагы угрунда, республикамыз угрунда, севимли шәһә-
римиз угрунда шанлы вәтәнпәрвәрләримиз, тарихи Севастопол мұдафиә-
синин гәһрәманлары кими вурұшачагыг, һәм дә сон дамба ганымыза
гәдәр амансызчасына вурұшмалыгыг.

Биз тәһлүкә горхутмуз. Вәтәндаш мұһарибәси илләриндә Крым
вәһмәткешләри, шанлы Гүвәл Ордуну вә Гара дөниә донанмасы дөјүшчү-
ләри харичи мұдахиләчиләри, о чүмләдән алман ишғалчыларыны гов-
мушдулар. Биз инди дә онлары гозачагыг... Гүвәл Ордунун чәсур
дөјүшчүләри, Гара дөниә донанмасынын икид матрослары, бир аддам

да олсун керијә дөнмәмәк!

Һәмчинин, дүшмәни һечә ки, Одесса алтында, Ленинград вә Москва
алтында һечә өзирдинив, инди дә елә өзин фашист өчләфларыны, вәһ-
ши һитләрчи сүгүләрини дармадағын едир. Вәтән гаршысында кимдә
дәс борчунузу јеринә јетирин. Унутмајын ки, бүтүн өлкә, бүтүн со-
вет халгы сизинләдири!"

Бу күндән е'тибарән Севастополун гәһрәман мұдафиәси башланды.
Бөјүк Вәтән мұһарибәси илләриндә Севастополун мұдафиәси 1941-чи
ил октябрын 20-дан башлајыб 1942-чи ил ијулдун 4-не кими давам
етди. Халгымызын бөјүк имтаһан гаршысында дурдуғу вә о, өз мөтанә-
тини, дөјәнәтини сынагдан кечирмәди олдуғу бир заманда Вәтән мө-
һәбәти, дүшмәни нифрәт һисси һамыны бир амалда бирләшдирирди.
Һамынын дамарындан достлуг, бөјүнәмлиләчлик ганы ахырды. Минләр-
лә Авербајчан дөјүшчүләри дә рус вә башга милләтдән олан гардаш-
лары илә бирликдә шәһәрин мұдафиәсинә галхдылар. Шәһәрин көч оғ-
лан вә гүвәләри, гочалары өлләриндә силаһ алманлары гаршы мұба-
ривәјә һавыр идиләр. Бәлә бир һәјечанлы күнләрдә "Севастополду-
лар" сөвү мұбаризлик, гәһрәманлыг рәмви кими сәсләнирди.

Дүшмән 1941-чи ил октябрын 31-дә биринчи һүчума башлады. Дүш-
мәнин биринчи һәмләсә Севастополун мұдафиәчиләри тәрәфиндән мұ-
вәфәғијјәтлә дөф олунду вә һеч бир нәтичә вәрмәди. Нојабрын 5-дә
шәһәрин гуру илә әлагәси кәсилди. Бу күндән шәһәр дүшмән әһәтәси-
нә галды. Буна бахмајараг нојабрын 6-да Севастопола дахил олан
дөниәкәнарү орду мұдафиәдә шәһәр гарнизонуна јахындан кәмәклик
кәстәрди, сә'јләрин бирләшмәси нәтичәсиндә дүшмәнин хәјли техника-
касы вә чанлы гүвәвәси мөһв едидди.

Нојабрын 7-дә Али Баш Командан һечә олурса олсун Севастополу
әлдән вәрмәмәк һаггында әвр вәрди. һәмчинин команданлыг тәрәфин-
дән шәһәрин мұдафиәчиләрине, лавыны јардым тәшкил едилди. Нојабрын
8-дә Гафгаз лиманындан Севастопола полковник Е. И. Жидиловун 7-чи
дөниә пијада бригадасы вә башга һәрби техника кәндерилди. Али Баш
команданлыгын Севастопол мұдафиәсинә кәстәрдији гајгыны дөриндән
һисс едән вә ону јахшы баша дүшән севастополдулар шәһәрин мұда-
фиәсиндә мөһкәм дајанмышдылар. Онлар дөјирдиләр: "Бир аддам да
олсун кери чөкилмәјәчәјик. Әддү вәр, дөндү јөхдур!"

Шәһәр Мұдафиә Комитәсинин сәдри Б. А. Борисов Севастополун мұ-
дафиәсинә аид "Красниј Крым" гәзетинин 1941-чи ил 11 декабр та-

рихли нөмрөсінде дәрч етдирдији мегаләсинин бир јеринде јавырди:

"Чөбөнниң төлөбатын өдемөк үчүн бизим даһа јакшы ишләмәје имканымыз бардыр. Партија, комсомол вә һөмкарлар төшкилатларының гаршысында бөјүк вәзижәләр дурур ки, бу да чөбәјә лазым олан бүтүн өһтијачы өдемөкдөн, вәһмәткеш күтлөләри сәфәрбәрлијә алмагдан вә халг арасында табигат-төшвигат ишләрини даһа да чанландырмагдан вә кениш јазмагдан ибарәтдир.

Партијаымызның Мәркәзи Комитәси бүтүн вәһмәткешләри Гызыл Ордунун арха чөбөсини мөһкәмләтмәје, онун бүтүн төлөбатларының өдемәјә чагырмышдыр. Бу чагырышта дејилдири: "Дүшмән чох һиләкәрдир. О һәр вәситә илә Қырымның дениз галасы олан Севастополду тутмаға чан атыр. Нә гәдәр олса да онун кәләкләри баш тутмајачагдыр. О, поллад кими мөһкәм олан мудафиә хәттинә сохуларса, Севастополдун һа-сарлары дибиндә өз өлләри: илә өз гәбрини гаваачагдыр".

Севастополдун мудафиәсиндә ајры-ајры дөјүшчүләрин рәшадәти бүтүн мудафиәчиләрин күтләви гәһрәмәнлүгүнә чеврилмишиди. Әскәрләр, матрослар, јерли өһали вә шөһәрин мудафиәсинин бүтүн иштиракчылары вахты илә Севастопол уgrundа вурушмуш Ушаковун, 1854-1855-чи илләрдә Севастополдун гәһрәмән мудафиәчиләри олмуш Корнилов, Нахимов, Пирогов, Даһа Севастополскаја вә башгаларының дөјүш төчрүбөләриндән илһам алаараг, дүшмәнә амансыз вәрбә вурудулар.

Вахтилә Корниловун "Севастополду вә доһанманн хилас едим!" 9 ај Севастополдун гәһрәмән мудафиәсинә рәһбәрлик етмиш Нахимовун "Матрослар!.. Биз чохдан достлашмыштыг. Мән ушаглыгдан сизинлә фөхр едирәм. Севастополду һөкмән сахламалыгтыг!" кими чагырыш вә вәсиј-јетләринә емәл едән өскәр вә матросларының шөһәрин мудафиәсинә мәрдликлә сине кәрмишдиләр.

Тәсадуқи дејилдир ки, Бөјүк Ветән муһарибәси илләриндә Севастополдун мудафиәси уgrundакы дөјүшләрдә һәрби-Дениз Донанмасының гәһрәмәнлүг кәстәрән матрослары Ушаков ордени илә тәтиф олунмушдулар.

Шөһәрин мудафиәсиндә 18-чи дениз пијада баталјонунун сијаси рәһбәри Николај Филченковун башчылыгы илә матрослардан Красносәлски, Василии Тоибулко, Јури Паршин вә Данил Одиңтсов шөһәрә сохумаға чан атан һитләричиләре гаршы дөјүшләрдә бөјүк өскәри рәшадәт кәстәрдиләр. Онлар шөһәрин мудафиәси үчүн муһым өһәмијјәтә мевлик олан Тедјухин төпәсинин мудафиә едилмәсиндә мисилсиз гөчәр-

лыг нумајиш етдирдиләр. Дүшмәнин 10 танкы вә онун ардыңча автоматчы групу һөмин төпәјә һуҷум едирди. Филченков јолдашлары илә бирликдә онун мудафиәсиндә мөһкәм дајанмышдылар. һәмлә заманы онларча дүшмән автоматчысы мөһв едилди вә онларча танкларын архасынча иредиләмәје имкан верилмәди. Јахынлашан танклары гранат вә ичәрисиндә јандырычы маддә олан бутулка вәситәсиз бир-биринин ардыңча јандырылдылар. Дүшмән һәмләсинин гаршысы аланды. Са-лават галаң танклар вә автоматчылар кери дөнмәје мөчбур олдулар. Дүшмәнин биринчи һуҷумунун деф едилмәсиндә Тоибулко вә Красносәлски хуҗусидә фәргләндиләр. Онлар һәм пулемјотдан атош ачыр, һәм де јери кәләндә танкларын алтына гранат вә јандырычы бутулка атырдылар. Бу 5 нәфәр совет дөниәчисинин һүнәри дүшмәни даһа да һиддәтләндирмишиди. Она кәрә дүшмән һөмин төпәни - јүксәклији өлә кечирмәк үчүн өлава гүввә илә јөнидән һуҷум башлады. Бу дө-фә дүшмән танкларын вә пијада дөјүшчүләрин сајыны ики-үч гат артырмишиди. Ағыр јараланларына баһмајараг пулемјотчу Тоибулко гранатла дүшмәнин бир танкыны, Красносәлски исе даһа икисини јандырды. О, бүтүн гүввәсини топлајараг ахырынчы гранаты көтүрүб дүшмән танкына төрәф сүрүнмүш вә танкы өзү илә бирликдә партады.

Вәзијјәт кетдикчә ағырлашырды. Дүшмән ағыр төләјәт вәрә де белә, јүксәклији өлә кечирмәје вә бунула да шөһәрәјә о ачмаға чалмышырды. Сијаси рәһбәр Филченков вә сәг галаң јолдашлары јүксәклијин арха төрәфиндән, һөлә чох ашагдан матросларын көмәје кәддијини көрдүләр. Онлар һисс едирдиләр ки, көмәк кәләнә кими дүшмән јүксәклији өлә кечирә, вәзијјәт чох пис олачаг. Чүнки танклар јүксәкликдән ашагја доғру даһа асан атош ача биләчөк вә көмәје кәлән матрослара ағыр вәрбә дөјөчөкди. Одур ки, һө-ча олурса олсун көмәк кәләнә кими дүшмәнин һуҷумуну ләңкитмөк, бир аз да вахт газанмаг лазым иди. Јакин дөјүш өһтијачы артыг тукәнмишиди. Онлар сон гранатлары өһтијәт үчүн сахламышдылар. Әввәл сијаси рәһбәр өзү, онун ардыңча да матрос Одиңтсов вә Паршин бир-биринә бирләшдирилиш гранатла танкларын алтына чумдулар. Беләликлә, даһа үч танк да јандырылды.

Артыг матрослар өзләрини јетиришдиләр. Дүшмән һуҷуму давам етдирә билмәди. Бу һуҷумда онлар 10 танк вә јүзләрчә өскәр итирдиләр. Јакин јүксәклији мәрдликлә мудафиә едән бу 5 нәфәр чәсур дөјүшчү һөләк олмушду. Онлар өз һөјәтләри баһасына дүшмәнин һү-

чумунун гаршысына алдылар. Јенилмөз совет баһадирларына өлүм-
риден сонра Совет Иттифагы г'өһрөманы ады верилди.

Алман команданылыгы Крымын хејли хиссөсини өлө кечирмиш фа-
шист ордусунун команданы генерал Манштейни Крымы там тутмага
төлөсдириди. Лакин Севастопол бу ишде она мане олурду. Она көрө
дүшмөн Севастопола икинчи дөфө һүчүм өтмөјө чидди һазырлашды.

Дүшмөнин Севастопола икинчи һүчүмү 1941-чи ил декабрын 17-дө
башланды. Бу вахт дүшмөни 7 алман-румын пијада дивизијасы, 3 даг-
атычы бригадасы, сувари бригадасы, танк групу, һава донамасы је-
ниден Севастополу сусудмага чөһд көстөрдү. Нитлерин вөһши, гул-
дур дөстөлөри агыр иткијө мө'руз галмасына бахмајараг, нејин ба-
һасына олурса-олсун шөһөри өлө кечирмөјө чалшырдылар. Онлар дү-
шүнүрдүлөр ки, шөһөри 5 күнө ала биләчөк вө бунунла да алман
өскөрлөри бир ајлыг мө'зунийјет алыб, гијметли багажла өвлөринө
јола дүшөчөклөр. Лакин нитлерчилерин арузу пуча чыкды. Шөһөрин
мудәфиечилери өкс һүчүма кечөрөк дүшмөнө бөјүк төлөјат вердилөр.

Дөнизкөнары ордусу дөниз пијада хиссөлөри илә бирликдө, саһил
топларынын көмөји илә дүшмөнө өсас зөрбө вурурду. Бунунла јана-
ш, дөниздөн мухтөлиф типли һөрби көмилөр топ атеши илә шөһөрин
мудәфиөсинин өн атөш хөттинө јахындан көмөк едирди. һөрби-һава
гүввөлөри дүшмөнө аман вермирди. Бомбардманчы тәјјарөлөримиш һөр
чур һава шөраитиндө дүшмөнин өсас гүввөлөрини тез-тез бомбала-
јырды. Беләликлө, дүшмөнин икинчи һүчүм планы да повудду.

Гөзөт сөһијөлөриндө Севастопол мудәфиөчилеринин гөһрөманча-
сына вурумасы вө икигат артыг гүввөјө малик олан дүшмөнө он-
ларын бөјүк төлөјат вермөси мунтөвөө ишыгландырды.

"Коммунист" гөзөтинин 1941-чи ил 25 декабр тарихли нөмрөсин-
дө јавылар: "Гызыл Ордунун пилотлары, топчулары дүшмөнө амансыз-
чаосына диван тутурлар. Декабрын 21-дө һава вурумасында Гара дө-
ниө пилотунун шанлы дөјүшчүлөри дүшмөнин 5 тәјјарөсини вуруб је-
рө салмыш вө пулемјот атеши илә 4 зирөһли машыныны мөһв өтмиш-
лөр".

Декабрын 28-дө Севастопол шөһөринин көнчлөри илә бирликдө
Гара дөниө донамасынын дөнизкөнары ордусунун нүмәјөндөлөринин
үчүмшөһөр јыгычачагы олду. Јыгычачаг иштиракчылары партија вө һө-
кумөти өмин өтдилөр ки, Севастопол мудәфиөчилеринин гаршысына
гојудан тапшырдылар ахира кими һөјата кечирилчөкдир.

Бу бөјүк өһтираслы хиссләрдөн руһланан Севастопол дөјүшчүлө-
ри дүшмөнин икинчи һүчүмүна чаваб олараг тутулуш Мөканөө гөсө-
бөсини көри гәјтардылар вө дүшмөни Белбек чаји бөјунча 8-10 км
кери отуртдулар. Севастопол мудәфиөчилеринө арха чөһө јахындан
көмөк едирди. Шөһөр Мудәфиө Комитөси арха чөһө илә өн чөһө ара-
сында өлагөни мөһкөмлөндириди. Бүтүн коммунист вө комсомолчулар,
битөрөфлөр сөјөрбөрлијө алымышды. Агыр шөраитдө ишләјөн шөһөр
өһалиси дүшмөнин атеши алтында мудәфиө истөһкамлары дүвөлдир,
зирөһли параволлар, јералты ө'малатханаларда мухтөлиф дөјүш си-
лаһлары һазырлајыр, топлары, көмилөри тө'мир едирдилөр.

Балытчылыг совхозунун фөһлөлөри атөш хөттиндө горхмадан ба-
лыг тутур, совет өскөрлөрине јемөк һазырлајырдылар. Бир сөвлө, шө-
һөр, онун фөһлө вө гулдугчулары јатмир, чөһө үчүн, гөлөбө үчүн ча-
лышырдылар. Өлкөмизин мухтөлиф шөһөрлөриндөн, о чүмлөдөн Бакидан
Севастопол мудәфиөчилери чохлу һөдијјөлөр алышдылар. Бөтөнимизин
һөр јериндө Севастопол мудәфиөчилеринин адына көндөрилөн һөдиј-
јөлөр, мөктублар онлары мө'нөви чөһөттөн даһа да руһландырды.

Дүшмөн 6 ај мүддөтиндө һүчүма көчө билмөди. Бу мүддөт өриндө
Севастополун мудәфиөси хөјли мөһкөмлөндириди. Јени сөнкөрлөр, мух-
төлиф истөһкамлар јарадылды. Дагычылмыш ичмөли су көмөрлөри тө'-
мир едилди. Партизан дөстөлөри илә өлагө күчлөндирилди.

Бу мүддөттө дүшмөнин муһүм гүввөлөри Москва өтрафинда бөјүк
мәгдубийјетө дүчар олду. Совет Ордусу дүшмөни муһарибөнин өввөл-
лөриндө наил олдугу мувәггәти үстүндүклөрдөн мөһрүм өтди.

Али Баш Командан 1942-чи ил 23 феврал тарихли өмриндө јавыр-
ды: "Алмандар хаинчөсинө вө гөфлөтөн һүчүм өтмөк нөтичөсиндө му-
һарибөнин биринчи ајдарында малик олдуглары һөрби үстүндүјү ар-
тыг инди итиримшидилөр. Гөфлөтөн вө көвлөнилмөз һүчүм алман-фашист
гошунлары үчүн бир нөв өһтијат гүввөси иди, инди онлар бу гүввө-
ни тамамилө итиримшлөр. Беләликлө, алман фашистлөринин гөфлөтөн
һүчүмү нөтичөсиндө муһарибө шөраитиндө өмөлө келөн бөрәбөроизлик
арадан галхмышдыр. Инди артыг муһарибөнин мүгөддәратынын гөфлөтөн
һүчүм өтмөк кими тосадуғи һаллар дөјил, даим өз тө'сирини көстөрөн
амиллөр: арханын мөһкөмлији, ордунун мө'нөви руһу, дивизијаларын
саји вө кејфијјөти, ордунун силаһы, ордунун башчылар һөј'өтинин
төшкиләтчылыг бачарыгы һөлл өдөчөкдир".

1942-чи ил майын өввөллөриндө алман гошунлары Көрг јарымада-

Азербайджанская
Республиканская
Библиотека
им. Ф. Ахундова

сындакы совет гошун хиссөлөри үзөринө жөнидөн һүчүм етдилер вө өз мүһүм һөрби гүввөлөрини Керч жарымадасына кечире билдилер. Бөлөлликлө, Совет Ордусу хиссөлөри сажча үстүн гүввөлөрин төвзјиги нөтичөсинде Керч жарымадасын төрк етмөжө мөчбур олдулар. Ташист-лөр Керч жарымадасында дөјүш өмөлијјатын гуртајдыгдан сонра ијунун 7-дө Севастопола гаршы үчүнчү дөфө һөрби өмөлијјата баш-лады. Јүксөк кејјијетли һөрби техника иле силәвләниш дүшмән Севастополун мудафиөчиллери үзөринө үч јүз мине гөдөр өскөр, 400-дөн артыг танк вө 800-ә гөдөр мүхтөдијф нөвлү тәјјарөлөр көндөр-мишди. Онлар һәр кун арасы кәсилмөдөн шөһөрө 2500-дөн 6000-ә гө-дөр бомба төкүрдүлөр. Мөктөб, хөстөхана, јашајыш өвлери, музей, тари-хи мәденијјет абидөлери вө с. дагылар, торпага гатышдырды. Авғын дүш-мөн 7 алман вө 3 румын полкуну Севастопол алтында топлады. Лакин Севастопола дөјүшчүлери 3 дөфө дүшмөн гүввөлөриндөн аз гүввөје малик олсалар да, дүшмөнө агыр зөрбөлөр вурурдулар. Бу заман Га-ра дөниә донанамасынын матрослары Дөниәкөнәри ордусунун дөјүшчү-лери иле бирликде Севастополун мудафиөсине мөрдликле сине көр-мишдилер. Дөниә пијада бригадалары дүшмөнни һөмлөлөри мувөффе-гијјетле дөф өдөрөк, бөјүк гөһрөманлыг көстөрдилер. Донанамыя муһасирөдө олан дөјүшчүлөримиә јени гүввө, өрәәг вө силаһла тө-мин едирди. Гара дөниә һөрби-һава гүввөлери шөраитин чөтинлијине бахмајараг, муһасирөнин сон күнлөрине кими мөтанөтлө вурушмушду-лар. Севастопол уғрунда дөјүшөн чохмиләтли совет өскөрлери ичө-рисинде Азербайчан оғулларынын дөјүш сөһнөлери гөһрөманлыгларла доладур. Чөбөнни бир бөлүјүндө вудушан 18 јашлы комсомолчу сер-жант Адил Мөммөдов дүшмөнни бир тахта-торпаг атөш мөнтөгөсини өл гумбарасы иле дагытмыш, һүчүм заманы дүшмөнни ики танкынн јандыр-мыш, өзү исе агыр јараланмышды. Агыр јарадан һөлак олан Адил өлүм габагы бир мөктубунда көстөрдирди: "Мөн Ленин комсомолунун јетмиш-дирмөси олмага өвиә вө догма вөтөни олан Русија вө өлөчө дө Гајгаз уғрунда сон нефөсимө кими вурушдум. Лакин сон өһдим олан Гөлөбө кунуну көрө билмөдим. Инди мөн өлүрөм. Амма бүтүн варлығым-ла өминөм ки, бия галиб көлөчөјик. Әвиә гардашлар, Севастополу дүш-мөнө вермөјин!"

Сырави өскөр Бөхтијар Керимов исе автоматла 10 нефөр фашисти јөрө сөргиш вө агыр јаралы һадда 1 нефөр фашистин богазын дими илө үәмүшдү.

Совет Иттифагы гөһрөманлары Гајур Мөммөдов вө Андраник Манук-

јан илк дөјүшө Севастополда башладылар. Гајур Гара дөниә донанма-сынын төркибинде Севастополун мудафиөси уғрунда дөјүшлөрдө хусу-силө фөрглөнмишди. О, чөбөһөје јола дүшөркөн демшиди: "Мөним һөјәтиә мөни бөјүдүб баша чатдыран Совет һөкүмөтидир. Мөн өв догма вөтө-ними горумага кедирөм. Анд ичирөм ки, дүшмөни мөһкөм өзишидрөчөјөм, гөһрөман кими кеји гајядачағам, өкөр өлсөм, гөһрөманлыгла өлөчөјөм".

Гајурун, Манукјанын Севастополун гөһрөманчасына мудафиөсиндөки һүнөрлери онлары даһа да шөһрөтлөндирди. Севастопол дүшмөн муһаси-ресинде оларкөн Гајур өв һөмјерлиллерило бирликде Севастопола он-ларын көүшүгнө кәлиш Азербайчан халкынн нумајөндөлөриндөн рес-публика вөһмөткөшлөрине көндөрдиклери мөктубда јазырдылар: "Биз Севастополу мудафиө етмөклө, ишгалчы алман фашистлөринин јолуну көсөрөк, онлары Гајгаза, бизим күнөшли Азербайчана, шөһли Бакы шө-һөрине, башга шөһөрлөримиә вө көндлөримиә сохулмага гојмурут. Вунун-ла биз, өв аилөлөримиә, ана вө аталарымыя, арвад вө ушагларымыя ганичөн јартчы вөһшилөрдөн горујурут".²

Бүтүн бачары вө имканларындан истифаде өдөн дүшмөнни үчүнчү һүчүмунун да агыр төләфат һөсәбна гаршысы алынды. Нитлөрчилерин 22, 24, 28, 50, 132 вө 170-чи алман дивизијалары, 1, 4, 18-чи румын ди-визијалары дармадагың едилди. Ијунун 8-дө голунларымыя дүшмөнни 4 минаатан батарејасынн, бир нечө тахта-торпаг атөш мөнтөгөлери-ни, бир дөјүш сурсаты иле доду анбарынн алт-үст етди.

Севастопол мудафиөсинде һөрби-һава гүввөлөринин команданы, көвө-рал-мајор Н. Острјаков вө генерал Јермачөнкөконун рөһбәрлији алтын-да совет тәјјарөчиллери алман-фашист гошунларынын архасында вур-шан гошун хиссөлөримиә дөјүш өмөлијјатына көмөк өдөрөк, дүшмө-нин чанды гүввөсине вө техникасына чидди зөрбөлөр вурурдулар. Чөб-һөмиәни рөшадетли тәјјарөчиллери дүшмөнни 850 вирөбли неглијјат машынынн, 900-ә гөдөр һөрби аваданлыгла доду вагонларынн вө бир нечө дөјаг мөнтөгөлөриңи мөһв етмишди. Гара дөниә донанамасынн һөрби кемилери ордуну һөр чөһөтдөн төмин едирди. "Парис комму-насы", "Линкор", "Дашкөнд" кемилери, суалты гајыглар һөм чөбөһөје һөрби лөвазимат кетирир, һөм дө јаралылары вө јерли өһалини Гај-газ сөһиллөрине дашыјырды.

1942-чи ил ијунун 25-дө төхминөн саат 4-дө дүшмөнни бомбард-манчын тәјјарөлөри дуғас вө јандырычы бомбаларла бөјүк инчөсөнөт

1 Азербайчанын Совет Иттифагы гөһрөманлары. В., 1963, сөһ. 136.
2 Јөнө орада, сөһ. 139.

әсери, дүнја мәдәнијјетинин тарихи абидәси – Севастопол панорамасыны учуруб јандырды. Лакин һеч бир шәј Севастопол мұдафиәчиләринин гәһрәман ирадәсини ғыра билмәди. Дүшмән һәр күн јени-јени гүввәләрлә ағыр иткиләр вәрәрәк ирәлиләјирди.

Севастопол ордусу тәхминән дүшмәнин бир ај давам едән үчүнчү һүчүмү дөврүндә – 1942-чи ил ијунун 7-дән ијудун 3-нә кими олан вурүшмәләрдә јаралыларда бирликдә 30 мин 314 өскәр, 30 танк, 300 топ вә 77 тәјјарә итиришди. Бу ағыр иткидән сонра Али Баш Команданын 3 ијул 1942-чи ил тарихли әмри илә Севастопол шәһәри совет гошунлары тәрәфиндән тәрк едилди. Она көрә ки, артыг шәһәрин мұдафиәсини давам етдирмәк мөгәдәујјун дејилди.

Али Баш Команданын кәстәришинә есасән Гара дәниз донанмасы совет дөјүшчүләрини шәһәрдән көчүрмәјә башлады. Бу мүддәтдә көчүрүлмәмиш хејли совет өскәр вә командирләри группалында Херсонес јарымадасында дүшмәнлә сон дөјүш әмәлијјаты апармыш, дүшмәни өлиңә кечмәк үчүн Крым дағларына чәкилиб, партизан дестәләринә гошулушчулар.

Шәһәр сакинләри вә Совет Ордусунун хејли дөјүшчүсү катакомбалара кирәрәк, дүшмәнлә сон нәфәсләринәдәк вурүшүшләр. 8 ајлыг мұдафиә мүддәтиндә (250 күн) өз вәзифәләрини шәрәфлә јеринә јетирмишдиләр. Онларын фәдакар дөјүшләри бүтүн совет вәтәнпәрвәрләрини Вәтәни: авадлыгы үгүндә јени-јени гәһрәманлыглары руһландырды.

Сов. ИКП вә Совет һөкүмәти Севастопол мұдафиәчиләринин һүнәрини јүксәк гижмәтләндирирди. "Правда"нын 1942-чи ил 4 ијул тарихли баш мөгәләсиндә јазыларды: "Севастополун гәһрәман мұдафиәси совет халғынын Вәтән мұһарибәси тарихинин ән парлаг сәһифәлериндән бирини тәшкил едир. Севастополдуларын икидлији, дүшмәнлә мүбәтәзәдә кәстәрдикләри һәдсиз мәрдији, фәдакарлығы әсрләр боју јашајачаг, онларын бишһна өлмәз шәһрәт чөләнки гојачагдыр. Севастополдуларын һәдсиз гәһрәманлығы ниғрәтли дүшмәнә гаршы мүбаривәдә совет дөјүшчүләрини јени-јени икидликләрә руһландырмаг нүмунәсидир".

О вахт ССРИ Али Советинин Рәјасәт һеј'әти 1942-чи ил 22 дөкабр тарихли фәрманы илә Севастопол мұдафиәчиләрини "Севастопол мұдафиәси" медалы илә тәлтиф етмишдир.

Алманлар бу һүчүмләрында нәинки 100 минләрлә өскәр вә забит итидиләр, һәтта Севастополу әлә кечирмәк һағындакы планларычыл

вахтына көрә чох кечикмиш вә удувүшчулар. Бөјүк иткиләри илә Севастопол шәһәринин баһа һағыны вәрмиш олдулар. Иран гәзәти "Мәрдом" өзүнүн 1942-чи ил 17 ијул тарихли нәмрәсиндә јазыр: "Севастопол мұдафиәчиләри өз рәһбәрләринин әмрләрини намүсла, вичданла јеринә јетирир, һәр күн јүвләрчә алман ишғалчыларыны мәнвә едирдиләр".

Али Баш Командан Гара дәниз донанмасынын команданы виторсе-адмирал Ф.С.Октјаброскијә вә дәнисконары ордусунун команданы кенерал-мајор Петрова көндәрдији телеграмда јазырды: "Совет топағынын һәр бир гарышына мәрдиликлә мұдафиә едән вә алман ишғалчылары илә бирликдә онларын русын нәкәрләринә ағыр вәрбәләр вуран шанлы Севастопол мұдафиәчиләрини, гызыл өскәрләри, донанмачылары, командирләри вә комиссарлары атәшин тәбрик едирәм. Севастополдуларын фәдакар мүбаривәси бүтүн совет халгы вә онун Гызыл Ордусу үчүн бир гәһрәманлыг тимсалыдыр. Мән әминәм ки, шанлы Севастопол мұдафиәчиләри Вәтән гарышында өз борчларыны намүсла, шәрәфлә доғрулдачаглар".

Гәһрәман шәһәрин мұдафиәчиләри артыг билирдиләр ки, алман фашистләри онларын ана јурдунда доғма халқларына олмасын ишкәнчәләр вәрирләр. Бу хусусијјәтләр фашизмин ән чиркин пәшәси иди. Тәсадүғи дејилдир ки, бөјүк һуманист јазычы М.Горки јазырды:

"...фашизм, әслиндә, ән рәзил вә алчаг адамларын бүтүн галан инсанлары гул етмәк үчүн дүвәлтдикләри тәшкилатдыр. Бу рәзилләр вә алчаглар һәјасәһ вә ачыг деспотизмин кенишләнмәси вә мөһкәмләнмәсинә, вәһмәткеш халгы олмасын әзијјәтләрлә гул етмәјә чалышырлар. Мән, даһа гүввәтли сөз тала билмәдијим үчүн "алчаглар" вә "рәзилләр" сөзләрини ишләдирәм".

Она көрә дә әсил коммунист тәрбијәси алмыш гызыл өскәрләр, матрослар халг дүшмәнләри илә дабан-дабана вурүшмагдән бир аддым да олсун керә чәкилмәк истәмирдиләр. Онлар дүшмәнә гаршы вурүшмәләрдә өвләринин јүксәк әхлагы вә мәнәви кәјфијјәтләрә малик олдуғларыны бир даһа нүмајиш етдирдиләр. Севастополун гәһрәман мұдафиәсиндә дәниз пијада бригадасы, полковник һидиловун команданылығы алтында бөјүк шүчәәтләр кәстәртишди. Бригаданын истаһкамчы дестәләри мұдафиә хәттини узун мүддәт сахлаја билмишди. Бәлә ки, онун кичик командирлариндән Пехтин дүшмән үзәрине кәдәрән ағыр јәрәләнмишди. "Гәһрәман шәһәримизи дүшмәнә вәрмә-

жин! Гој һәр биримиз Севастопол мудафиәсинин гәһрәманы олсун!" - деје о, мәрдиликлә һалак олмушду. Севастополдун гәһрәман мудафиәсинде полковник Богдановун топчу алаји хусусилә фәргләнмишди. Дәниәкәнар ордусунун Чапајев дивизијасы доғрудан да Чапајевин гәһрәманлығ нүмунәләрини нумајиш етдириши, онун адына доғрулда билмишди. Бу дивизијада иштирәк едән Лавличенко Јудмила 300-дән артығ адман өскәрини өлдүрмүшду. Пулемјотчу Нина Анилова, кәшфијјатчы Марија Бајда вә Сона Рүстөмова мисилсиз фәдакарлығ кәстәрмишләр. Марија Бајда бу шүәәтләринә көрә сонрадан Совет Иттијағы Гәһрәманы адына лајиг көрүлмүшдүр.

Өлкәнин һәр тәрәфиндән Севастопол мудафиәчиләринә төбрик телеграммалары, мектублар кәндәрилирди. Хәвәр һәрби Донанмасынын матрослары Севастопол мудафиәси гәһрәманларына јазырдылар: "Севастопол гәһрәманлары! Биз мәрдлији, мубаризлији, дүшмәнә чаваб вермәзи сивдән өјрәндик".

Мудафиә вәманы Исвәчрәдә чыхан "Сосиал-демократен" газети јазырды ки, мудафиә вахтында рус өскәрләри өзләрикин өн дәјерли кәјфијјәтләрини кәстәрдиляр. Онлар өз ишләринә садиг галарағ, бүтүн өвијјәтләрә гатлаша билдир вә кәләчәје бәјүк инам бәсләјирләр".

Севастопол мудафиәсинде партизан дәрәжәләри мұһим рол ойнамышлар. Онлар бүтүн чәбһә боју дүшмәнин архасында онун гүввәсини сарытмагла мұһим ишләр көрдүләр. Партизанлар тәрәфиндән әсир тутулмуш обер-лейтенант (бәлүк командири) Чени демшидир ки, партизанлар бизим ордумузу чох нараһат едир. Онлар хусусилә кечә чох вуршурлар вә дәјүш сурсаты дашыјан машинларын, арабаларын үвәринә пәләнк кими атырлар, кәшфијјатчыларымызы гырырлар.

77-чи алман пијада дивизијасындан әсир тутулмуш сирави өскәр Ајкел Бренер өзүнүн 1942-чи ил 23 октјабр тарихли күндәлијиндә бәлә јазыр: "Партизанлар тев-тев вә гәфләтән көрүнүләр, елә бил ки, торпағын алтындан чыырлар. Онларла мубаривәјә киришмәк чох чәтин вә төһлүкәлидир".

Севастополдун 250 күнлүк мудафиәсиндә Нина Анилованын, пулемјотчу Иван Богатрын, Фәрһад Дадашовун, Ној Адамјанын, кәшфијјатчы Марија Бајданын, Сона Рүстөмованын, Гафур Мәмләдовун вә Андраник Манукјанын дәјүг нүмунәләри Сталинград, Ленинград вә б. шәһәрләрин мудафиәсиндә гәһрәманлығ кәстәрәнләрдә јанашы дурарағ, Бәјүк

Ветән мубаривәси тарихинин пардағ сәһифәләриндә өкс олунмушдур.

Севастополдун мудафиәсиндә алманларын 300 мин өскәри өлдүрүлмүш вә әсир алынмышдыр. Мудафиәнин ахырчы 25 күнлүк вуршмасында дүшмән 250 танк, 300 тәјјарә, 265 агыр топ итирмишдир. Севастопол алман гошунлары тәрәзиндән алындыгдан сонра, шәһәрин мудафиәчиләри руһдан дүшмәдиләр. Онлар 250 күн угрунда вуршдуғлары шәһәри кәји алмағ үмиди илә јашајырдылар.

Севастополдун һәр ики мудафиәсинин дөврләри башта-башта олса да, онлары мубаривәсә етмәк ләзимиляр.

Әкәр биринчи мудафиә дөврү иғтисади, мәдәни, һәрби-техники чәһәтдән кәридә галмыш чар Русиясы илә елагәдардырса, икинчи мудафиә дөврү дүнјәдә һәртәрәfli инкишаф етмиш Советләр Иттијағы илә елагәдардыр.

Шәһәрин биринчи мудафиәсиндә јалныз әрвагла, кәјимлә, силаһла пис төчһиз едилмиш руслар вуршурдуларса, икинчи мудафиәсиндә, әксинә, һәр чәһәтдән төмин олунмуш, чохмилләтли халқларын гардашлығ иттијағында бирләшән дәјүшчүләр вуршурдулар.

Биринчи дөврдә хусуси мүлкүјјәтә әсасланан феодал үсул-идарәсинин зулум алтында әвилән халқ чарпырдырса, икинчи дөврдә азад, хошбәхт, өн јүксәк ичсани һугуғлары вә марксизм-ленинизм дүнјәкөрүшүнә малик олан, дүнјәдә илк дөфә јәкәнә социалист дөвләти гуран, ишығлы коммунизмә доғру аддымлајан, Совет Иттијағы Коммунист Партијасынын гәјгы вә тәрбијәси илә бәјүјән совет халқы дәјүшүрдү.

Севастополдун 1-чи мудафиәсиндә рәһбәр командир һәј'әтиндә оғурдуг, гулдурдуг, мәнсәбпә рәстлик, лагәјдлик вә интизамсызлығ һәм оғурдусә, икинчи мудафиәсиндә полад интизамлы, муәсир һәрби еләмә јашы јијәләнмиш, өз вәзифәсини Коммунист Партијасына, Ветәнә, халға нүмунәви хидмәтдә көрән вә буну шәрәфлә, намуслә һәјјәтә кечирән тәшкилатчылығ бачарычы олан рәһбәр командир һәј'әти јәтишимши.

Биринчи мәрһәләдән фәргли оларағ икинчи мәрһәләдә арха чәбһәнин јардымы вә фәдакар әмәји илә өн чәбһәнин өскәри рәшадәти вәһид үмумхалғ гүввәсинә чеврилмишди.

Нәһәјәт, әкәр биринчи мудафиәсиндә рус халқына вә онун мубаривәсинә вәһид рәһбәрәдичи бир партија јох идисә, икинчи мудафиәсиндә бүтүн гүввәләри Бәјүк Октјабр социалист ингилабынын наидијјәт

дерини горујуб сахламаг, чөбһө вө гөлөбө намини онлары сөфөрлије алач вө үмуми мөгсөдө дүкүн истигаметлендирен, совет халгыны вө өскөрлөрини јүксөк өхлаги-мө'нөви кејфијјетлер руһунда төрбије еден, онларын дөрин мәһәббәтини газанан, бүтүн дунјада сулһу, демократијаны, халгларын достлуг, гардашлыг вө әмеклашлыгыны бергөрар еден ваһид бир партија - Совет Иттифагы Коммунист Партијасы вө онун ленинчи Мәркәзи Комитәси рәһбәрлик едирди.

Лакин һәр ики мудафиәни бир амил бирләшдирер ки, бу да дөјүшчүләрдеки вөтәнпәрвәрлик, мөрдлик, гөһрөманлыг вө мө'нөви руһ јүксөклијидир.

СЕБАСТОПОЛУН АЛМАН-ФАШИСТ ИШГАЛЧЫЛАРЫНДАН АЗАД ЕДИЛМӘСИ

Бүтүн чөбһө боју алман-фашист ишгалчыларына гаршы гәти мүбаризә апармаг мөгсөдилә мудафиәдән өкө-һүчүмә көчмөк тактикасын ишә салынмышды.

Биринчи вө икинчи Украјна чөбһөсини дөјүшчүләри Буг чајынын чөнүбуну, Днестр вө Прут чајларыны кечди. Үчүнчү Украјна чөбһөси Николајев вө Одесса үзәрине һүчүмә кечди. 1943-чү ил мартын 28-дә Николајев шөһәрини, апрелин 10-да исә Одессаны алманлардан азад етди. Украјнада газанчлан гөлөбөләр, Гара денизин өн муһум лиманларыннын өлө кечирилмәси гошунларымызга Крымда олан дүшмөн гүввәләрини мөһв өтмөк имканы верди.

Алманлар һәдсиз теләфата, ағыр иткиләре дөвәрәк Крым өлләриндә сахламаг вө бунунла да Румынијадан көмәк алыб, совет гошунларыннын архасына зәрбә ендирмөк үчүн ондан бир дөјүш мөјданы кими истифаде өтмөк нијјетиндә идиләр. һитлерчиләр Крымә кедән јолларын һамысыны, о чүмлөдән Перекоп бәрвәхини вө Керч рајонуну мөһкәмләтмиш, Севастополун дөрд тәрәфиндә јени истеһкамлар дүвәддиб, шөһәри алыныаз галаја чевиришдиләр. Буна бахмајараг өлкөмини һәр јериндән дүшмөн говулмага башланмышды. Милјонларча совет дөјүшчүләри вө командирләри јени тактикаја вө стратегијаја һәртәрәfli јијеләнмәклә даһа да пухтөләшдиләр. Совет Ордусу муасир һәрб өлминин теләб етдији кими, дүшмөнин зәиф вө гүввәтли тәрәјләрини нөвәрә алмагла ону һөкмән зәмәји өјрәнди.

Совет Ордусунун чәспәләрдәки мувәфәғгәјјәтләри Коммунист Партијасынын рәһбәрлији алтында биги совет халгыны көмәји илә әди едиләрди.

Шимали Гајраздан, Кубандан, Таман јарымadasындан јаделли ишгалчылар говулдугдан сонра Али Баш Команданлыг Крым азад едилмәси мәсәләсини гаршыда гојду.

1Ү Украјна чөбһөсинин гошунлары (Орду кенералы, инди Совет Иттифагы маршалы Ф.И.Толбукинни команданлыгы алтында) Перекоп бәрвәхиндән вө Сиваш богазындан кечиб, Керчдән һүчүмә башлајан Элаһиддә денизкәнары ордусу (орду кенералы А.И.Јеремьенконун команданлыгы алтында) илә бирләшәрәк, Крым уғрунда дөјүшә кирмәли иди.

Гара Дениз Донанмасынын (адмирал Ф.С.Октябрскинин команданлыгы алтында) Крым, өлөчә дө Гара денизин гәрб саһилиндәки лиманлары муһасирејә алмасы, денизин Севастопода јахын саһилләрини атәшә тутмасы, дүшмөнин дениз вө һава гүввәләринә ағыр зәрбә вурмасы нөвәрдә тутулушду.

Һәрби-һава васитәләрилә исә дүшмөнин чанлы вө техники гүввәләрини дағытмаг, пијада гошун һиссәләримизә дүшмөнин мудафиәсини јармагда јахындан көмәк өтмөк планландырылмышды. Бунун үчүн Крым чөбһөсиндәки дөјүшчүләримиз һәрби силаһ вө сурсатла јахшы төчһиз олунуш, бу чөбһәјә тәчрүбәли командир һеј'әти чәлб өдилмишди.

Гара дениз донанмасында 470 мин адам сәфәрбәрлије алынмышды. 4-чү Украјна чөбһөси вө Элаһиддә денизкәнары ордусунун сәрәнчәмында исә 5982 топ вө миномјот, 559 танк вө артиллерија гуғулары, 1250-ә гөдәр тәјјарә вар иди.

Туру гошунлары, дениз донанмасы вө һәрби-һава гүввәләринин өләгәли дөјүшү габагчадан дөги мөвәјјәтләндирилмишди. Крым чөбһөсиндә Али Баш Команданлыгын нумәјәндәләри - Совет Иттифагы маршаллары А.М.Василевски вө К.Е.Ворошилов һөмин гошун нөвләринин јүксөк дөјүш һавырлыгынын төшкилине һәртәрәfli көмәклик кәс-тәрирдиләр.

Демөк олар ки, Крым вурушмаларыннын башлангыч мәрһәләсиндә биз дүшмөндән чанлы гүввәчә 1,4 дөфә, артиллеријача 2 дөфә, танкча 2,6 дөфә вө һәрби-һава гүввәләри нөгтеји-нөвәринчә даһа артыг үстүнлүгә малик идик. Бу, Перекоп вө Сивашда хусусиә габарыг шәкилдә өзүнү кәстәрирди. Белә ки, Перекоп бәрвәхиндә совет гошунлары чанлы гүввәчә 3,2 дөфә, артиллеријача 4 дөфә, Сиваш истигамәтиндә исә чанлы гүввәчә 3,8 дөфә, артиллеријача 4,5 дөфә күчлү

иди.Танк чаһетдөн мұбаһиғ суретде дүшмәндөн 4 гат артығ гуввемия варды.

1У Украина чаһөси өсәсән ејни вахтада ики истигамәтде – Перекоп бәрәехинде 14 км узундугунда олан чаһөе истигамәтинде кенерал-лейтенант Г.Т.Захаровун 2-чи гвардија ордусу,Сивашын чаһөб саһили истигамәтинде исе кенерал-лейтенант J.Г.Грејзерин 51-чи ордусу дүшмәнин мұдафиә хәттини јармалы иди.

Алман ордусу Қрымы әлләринде сахламағ нијјәтинде иди.17-чи орду команданын әмринде дејилирди:"...Қрым килид алтындадыр.Дүнјада елә бир гуввә јохдур ки,Перекоп вә Сиваш истигамәтинде алманларын мұдафиә хәттини јара билсин.Гој алман вә румын өскәрләри сәнкәрләрдә сакит истираһәт өтсинләр.Онлар бурада гөләбе күнүмгәә гәдәр јешәјачағлар.Болшевикләрин Қрыма кедән јолу һәмшөлик кәсилмишдир..."

Қрым уғрунда кедән дејүшләрин әввәлләринде 17-чи алман ордусунун 200 миң өскәр вә забити,3600-ә гәдәр топ вә миномјоту,215 танк вә һүчүмчу топлары,143 тәјјарәси варды.Алманлар һәр тәрәфдә мөһкәм мұдафиә хәтти јаратмишдылар.

Кенерал-лейтенант J.Г.Грејзерин 51-чи дејүшән ордусу 1943-чү илин нојабрында Сивашы кечди.51-чи ордунун 10-чу атычы корпусу кенерал-мајор К.П.Неверовун команданылығ алтында нојабрын 1-дән 6-на кими Сивашын чаһөб саһилләрини тутду.Сивашы биринчи кечәнләр ичәрисинде 10-чу корпусун тәржибинде вурушан 346-чы атычы дивизијасы бәјүк фәалијјәт кәстәрди.

Бу заман Сивашын јахындығындакы Страгановки кәндинин колхозчусу – 70 јашлы балыгчы Иван Иванович Аләнчук бир бөләдчи кими гошунларымызын 3 км енинде олан Сивашдан кечмәси үчүн онун дајав јершәрини мөјјәнләшдирмәкдә кәшфијјәтчыларымыза јахындан көмәклик өтди.И.И.Аләнчук һәмин балыгчы иди ки,1920-чи илин нојабрында Сивашдан кечиб Қрыма агвардијәчыларла вә Вранкел гошунлары илә дејүшә кедән Гызыл Ордунун команданы М.В.Фрунәнин јанына кәләрәк Сивашын дајав јерләрини күнүллу оларағ она билдиришиди.О,кәстәрдији икидлјә кәрә "Вәтән мұбарисәси" ордени илә тәлтиф едилмишдир.

Дакин гошунларымызга бу гөләбе асанлығла баша кәлмәди.Сивашы кечмәк үчүн кечид(кәрпу) дүәәдлмәли иди.Јени кечидин салынмасы иши исе лап четинләшмиши.Чүнки кечид бир тәрәфдән дүәәддилер,

дикәр тәрәфдән исе дүшмән тәјјарәләри тәрәфиндән дағдылырды.Анчағ нечә олурса-олсун кечиди тө'чили суретде тикиб баша чагдырмағ вә бурадан һәрби гуввәләри (танклар,топлар,јук машиналарыны,чанлы гуввәләри вә с.) Қрыма кечирмәк лавмы иди.Бу бәрәдә чаһөе команданылығ хусуси кәстәриш вермишиди.

Пајзын сојуг кечәсинде дүшмәнин атәши алтында орду истәкәмчиларнын кәркин әмәји сәјәсинде кечид бәрпа едилди.Кечид ири резин балонлар үзәринде гурашдырлымшы.Сивашын гаршы тәрәфиндеки саһилинде алман гошунлары јерини мөһкәмләндиришиди.

Узәгуран топларымыз,катјушаларымыз дүшмән мөвгеләрини атәшә тутдугдан сонра,гошунларымыз Сивашы кечмәјә башлады.Сөһәрин көвү ачылмамыш дүшмәнин тәјјарәләри кечид истигамәтинде бомба төкмәјә башлады.Зенит топларымыз вә гырычы тәјјарәләримиз дүшмәнин 3 тәјјарәсини вуруб салды.

Кечиддән аз вахт өзинде даһа чоғ һәрби-техники гуввә кечирилдијинә кәрә, пијада гошун һиссәләринин һамсынын күртүдән кечирилмәси мүмкүн олмады.Она кәрә өскәрләр чијинләринде патрон јешикләри вә силаһлары илә Сивашын сујуну сојуг һава шәраитинде јара-јара о бириси саһилә кечдиләр.Дүшмәнин шиддәтли атәш ачмасына бахмајарағ,әмр јеринә јетирилди.Бунунла да совет адамларынн нәјә гадир олдуғу һитләрчи ишғалчыларә бир даһа субут едилди.

Севастополда алманларын ичәрисинде гејри-легал иш апарән ајры-ајры коммунистләр артығ 1943-чү илин мартындән бирләшәрәк бир тәшкилат – кизли коммунист тәшкилаты јаратдылар.Онун үзвләринин сәјә кетдикчә артыр, фәалијјәт даирәси күндән-күнә кенишләнирди.Һәр чүр манәләрә, төһлүкәли вәвијјәтләрә вә ачлыға бахмајарағ, бу тәшкилат бурахдығы "Вәтән уғрунда" гәзети вә вәрәгәләри вәситәсилә севастополдулар арасында төблигат иши апарыр,чөһәләрдән хөбәрләр дәрч едир,әһалини дүшмәнә гарын мұбаривәјә дүһландырырды. Ејни заманда о,һәрби дүшәркәләрдә олан әсирләрин гачмаларын тәшкил едир,һәрби кәмиләрдә јанғынлар тәрәдир,демир јолларын дағдыр,һәрби јүклә долу гатарлары партладырды.Ән башлычасы исе гошунларымызын Севастопола доғру ирәлиләдији өрәфәдә орду,донанма вә партизанларла өләгә јарадарағ,дүшмәнин һәрби сурәтлә долу анбарларынн,чанлы вә техника һиссәләринин јерләдији јерләр һагында онларә дегиг мө'лумат верирди.Бу да тәјјарәләримиз тәрәфиндән һәмин јерләрә сәрраст зәрбә вурулмасына јахындан көмәк едирди.

Гара дөниә донанмасы алманларын дөниә јолуну кәсмәкдә, һәрби-һава гүввәләримиз исә дүшмәнин әсас дајаг мәнтәгәләрини вә һәрби кәмиләрини мөһв етмәкдә мұһим рол ойнајырды.

Кенерал Захаровун ордусу 1944-чү ил апрелин 7-дә Перекоп истәһкамларына һучума кечди. Дүшмәнин узун мүддәт мөһкәмләндирији мудафиә хәтти јарылды. Толбухинин вә Јерәменконун дојушон ордулары апрелин 14-дә бирләшәрәк, дүшмәни Севастопола тәрәф гачмага мөчбур етди. Ордучуварн һучумуну дајандырмаг мәгсәдилә һитләрчи гулдурларын ишләтдикләри һәр нөв кәләкдәр, һижләләр, дүзәлтмиш олдуглары тикәнли мөфтил чәпәрләр вә с. дөјүшчүләримизин гәләбә ирадәсини ғыра билмәди. Онлар дүшмәни тәҗиб едәрәк, јуәләрчә јашајыш мәнтәгәләрини азад етди. Апрельн 13-дә Симферополда, 14-15-дә Бахчасарајда, Судақда вә Алуштада ал бајраглар далгаланамага башлады. демәк олар ки, Крымын Севастопол шәһәринә гәдәр бүтүн јерләриндән фашистләр говулду. Јакин бөјүк иткиләрә таб кәтирәрәк, кәри чәкилән дүшмән өзүнүн галадн гүввәләрини Севастополда дајандырды.

17-чи алман ордусуна вә румын әскәрләринә Севастополу әддә сахламаг әмри вәрилмишди. 17-чи ордунун алај командири кенерал-лейтенант Грјунер гүррәленәрәк дөјирди ки, руслар Севастополу сәккиз ај сахладылар, биз исә ону сәккиз ил сахлајачагыҗ.

Ғызғын вурушмаларда кәнулли олараг сәјсыз-һесабыз румын вә чехословак әскәрләринин бизим тәрәфимизә кечмәси алман командалығынын һиддәтинә сәбәб олдурду. Бу күтләви характер алмышды. Артыг алманлар гәләбәјә олан инамларыны итирмишдиләр.

Николајевка хәндиндә әсир тутулмыш румын командалариндән капитан Лавареску вә Кеоржи билдиришләр ки, алманлар бизи сатдылар. Онлар нәчә истәјирдиләрсә бизимлә елә рәјтар едирдиләр. Нә вахт ки, атышма башланырды, онда фашистләр румынлары русларын аташи алында гојуб гачырдылар.

1943-чү илин ијудунда алманлар Орјол, Курск вә Белград чәбһәләриндә һучума кечдиләр. Арасыкәсилмәз вурушмалардан сонра дүшмән гүввәләри дөф олдунду вә Орјол, Курск вә Белград шәһәрләри кәри гајтарылды. Совет Ордусунун бу гәләбәси үмуми мұһарибә үчүн бир кириш сәһнәси иди. 1943-чү илин нојабр ајында дөјүшчүләримиз артыг Крымын шимал һиссәсини елә кечирдиләр. Дүшмән бүтүн ғышы өзүнү дүвәлдә билмәди. Бу мүддәт әрзиндә гошунларымыз јени

һучумлары башламаг үчүн өз сәјаларын мөһкәмләндириәк имканына наил олдылар.

Крым вурушмаларын ахырынчы мәрһәләси 1944-чү ил апрелин 22-дән мајын 12-нә гәдәр давам етди. Апрельн 23-дә совет гошунлары Севастопол угрунда дөјүшә башлады. Бир тәрәјдән Гара дөниә донанмасынын аташи, диқәр тәрәјдән дә һава гүввәләримизин вә пијада гошунларымызнын аташи дүшмәнин әл-әјагыны баглады. Мајын 7-дә гошунларымыз Севастопол уәрине гәти һучума кечди. Артыг горхуја дүшүб, әсәбиләшән һитләр 17-чи алман ордусунун команданы кенерал Йенекин јеринә көндәрмиш олдугу кенерал Алмендинкәрә нә чүр олурса-олсун Севастопол чәбһәсини сахламаг әмри вәрилмишди. Јакин бу әмр һитләрин дөличәсинә һај-күјүндән башга бир шәј дејилди.

Һитләрин јени көндәрдији кенерал бүтүн гүввәләрини чәмләшдирәрәк мөһкәм мудафиә хәтти дүзәлтмиш вә Крым чәбһәсиндән кәри, чәкилмиш гүввәләри Севастополун мудафиәсинә гојмушду. Мөшһур Мәкканәе дагы, Салундаг, бөјүк һәрби-техники әһәмијјәти олан Федјужин тәпәси вә с. јүксәкликләр шәһәри јарым әһатәјә алараг дүшмән гүввәләринин дајаг нөгтәси олмушду. Бу мудафиә мөвгәләриндә вәхт илә Севастопол мудафиәчиләри өзләринә јер сечмишдиләр. Инди һәр гарыш торпаг гулдур јуасына чеврилмишди. һәмчинин Севастопол галасынын шәргиндә јерләшән Сахарнаја-галовка мудафиә нөгтәсини дүшмән "алынама гала" һесаб едирди. Бурада һәтта сылдырымлы гајалар да онларын истәһкамына чеврилмишди. Дүшмән мудафиә хәттиндә 565-ә гәдәр пулемјот, 85-ә гәдәр миномјот, чохла мигдарда танкла мұбаризә силаһы, 300-ә гәдәр тахта-торпаг атәш нөгтәси, 58 кәвәтчи мәнтәгәси, 120-дән артыг узагвуран топлар, 138 танк вә с. гүввә топламышды. һәр кун гошунларымыз тәрәфидән дүшмәнин әсас гүввәләринә јени-јени әәрбәләр вурулурду. Гара дөниә донанмасынын сәрраст аташи алында минләрчә алман әскәри өмүрлүк бир "тәсәлли" тапыр, дөниә далгалары агушунда "ширин јухуја" кедирдиләр.

Меканәе дагы вә еләчә дә Шимали корфәв истигамәтиндә кенерал Захаровун бирләшмиш гвардија һиссәси, шәргдән Сахарнаја-галовка вә Салундаг истигамәтиндә Совет Иттијагы Гейрәманы кенерал Грәјверин рәһбәрлик етдији 51-чи орду һучума кечмәли иди. Гара дөниә сәһили бојунча узанан чәбһәнин, јә'ни 1У /крајна чәбһәсинин мұвәғгәти ихтијарында олан әлаһиддә дөниәкәнар ордусу кенерал

Мелникин командендлыгы алтында душмәне зәрбә бурмага һазырлашты.

1944-чү ил мајын 7-дә Севастопол үзәринә һүчүм башланды. Һава гуввәләримизин арасыкәсилмәә бомбаджиларындан вә топ аляжларынын јайлы атәшиндән сонра ики танк корпусу вә онун ардынча пияда һиссәләр дәјүшә киришти. Душмәнини ики ил мүддәтиндә мөһкәмләндиришти мүдәфиә хәтти јарылды. Сапундаг вә Сахатнаја-головак кими јүксәкликләр гошунларымыз тәрәфиндән тутулду. Инди шәһәрә јол ачыг иди.

Совет гошунлары мајын 8-дә шәһәр үзәринә гәти һүчүмә кечдиләр. Һәр аддымда мүвәфәғијәт газанан гошунларымыз күчә вурушмалары аларыды. Мајын 9-да илк дөфә кичик гвардија лейтенанты Косыкин Севастопол панојамасына јахынлашсаг, онун гүлләсинә геләбә бајрагы санчди. Шәһәрин башы үзәриндә далгаланан бу гизил бајраг Севастополун азад едилмәсинә бир ишарә иди. Севастополу вермәјә мәчбур олан душмәнин һәлә Херсонес јарымadasында хәјли гуввәјә галмышды. Бу гуввәјә архаланан душмән мүгавимәт көстөрмәјә чәһд едир вә гагчаг үчүн вахт газанмаг истәјирди. Јакин бу вәзијјәт чох чөкмәди. Денизә доғру сыхышдырылан душмән гәчмага нә јол тапды, нә дә вахт. Чүнки һәм дениздән, һәм гурудан, һәм дә һавадан онларә һәр һансы көмәјин кәлмәјинә имкан верилмәди. Чарәсиә галаң душмән тәслим олду. Мајын 9-да Севастопол тамамилә азад едилди. Көмиләрә долушагаг гагчаг истәјәнләр исә дәрјал дениздә мөһв едилдиләр. Гәдим Херсонес торпагында гәһрәман Севастопол епопәјасына нөгтә гојулду. Демәк олар ки, бүтүн Крым душмәндән тәһизләнди. 1944-чү ил мајын 10-да радио илә Али Баш команданын белә бир әмри е'лан едилди ки, 4-чү Украина чөбләсинин дәјүшчүләри һәрби-Һава гуввәләринин вә артиллерија зәрбәләринин көмәклији илә үч күнлүк дәјүш нәтичәсиндә алманларын узун мүддәт мөһкәмләндирикләри мүдәфиә хәттини јарагаг, Гара денизин муһүм базасы - Севастопол шәһәрини әлә кечирдиләр.

Севастопол алтында, еләчә дә Херсонесдә душмәнин 20 миңә јахын әскәр вә забити мөһв едилди, 20 миңдән артыг әсир алынды. Ејни заманда Херсонесдә галмыш 17-чи алман ордусунун кенераллары Бемә вә Грјунери гачырмаг үчүн јерә енмиш сәрнисини тәјјарәси онларә бирликдә әсир алынды. Умумијјәтлә, душмән бу чөбәдә 111 миң 587 әскәр вә забит итирди, о чүмләдән 61507 нәфәр әсир алынды. Фашистләрин бүтүн дәјүш сурсатлары, еһтијаг гуввәләри дајмадагын едилди, миңләрлә дәјүш техникасы, күлли миҗдарда силаһ, әрзаг

анбары гөнимет кими гошунларымыз иһтијағына кечди.

Крым вә Севастополун адман-фашист ишгәлчиләриндән азад едилмәси уғрунда кәдән вурушмаларда гәрдаш хәлғларын нумажәндәләри илә јанашы, Азәрбајҗан халғынын гәһрәман өвладлары да јүксәк дәјүш гәһрәманлыгы нумажыш етдиришиләр. "Крым азад едилмәсинлә башга һәрби һиссәләрлә бәрәбәр, 77-чи, 271-чи вә 416-чы атыч дивизијалары да фәал иштирак етиш, Бәтәнә вә Коммунист Партијасына һәдсиз мөһәббәт вә дәрин инам көстәришиләр.

1944-чү ил мајын 7-дә Севастополун гапысы сајылан Сапундаг уғрунда дәјүшләрдә Азәрбајҗан халғынын икид оғлу Әбдуләвиј Гурбанов бәјүк шүчаәти илә фәргләнмиш вә ал бајрагы Сапундаг үзәринә санчмышдыр. Бу икидлийнә көрә Ә. Гурбанов Гырмазы Бајраг ордени илә тәлтиф едилмишдир".¹

Шәрәһлә гәјд етмәк ләзымдыр ки, 1944-чү илин мајында Сапундаг уғрунда кәдән вурушмаларда јүзләрлә азәрбајҗанлы дәјүшмүнүн өлмәә гәһрәманлыг нумунәләри бу күн дә унудумур. Белә ки, мајын 5-дә Сапундаг дәјүшүндә комсомолчу Мәммәд Дадашов душмәнин 17 әскәр вә забитини өлдүрүш, Гырмазы Улдуз ордени илә тәлтиф олуңмушдур. Дикәр һәмјерлимиз вәсили Рувалјајев Севастопол уғрундаки дәјүшләрдә душмәнин 300 әскәр вә забитини, бир нечә пулемјотуну мөһв етдијинә көрә Гырмазы Улдуз орденинә вә Үчүнчү дәрәчәли Шәрәф орденинә ләјиг кәрулмушдур.²

Халғымызын чәсур оғлу, гвардија баш лейтенанты Әһмәд Агамиров бир дөстә дәјүшчү илә Севастопол әтрафнда гагчаг истәјән душмән әскәр вә забитләринин гаршысына кәсмиш, бир кенералы, 6 забити вә 230 нәфәр әскәри әсир алыш вә хәјли гөнимәт әлә кечирмишләр. Команданлыг Ә. Агамировун гәһрәманлыгыны јүксәк гижмәтләндириш, она капитан һәрби рутбәси вә биринчи дәрәчәли Вәтән муһарибәси ордени верилмишдир.

С. Орчоникидәә адына 77-чи Азәрбајҗан дивизијасын совет гошунларынын өн сыраларында Севастопола дахил олан һиссәләрдән бири олмушдур. Крым азад едилмәси уғрундаки һүчүм дәјүшләриндә дивизија душмәнин 6000 әскәр вә забитини мөһв етмиш, 1652 нәфәр әсир

1 Бах: Г. Мәдәтов. Азәрбајҗан Бәјүк Вәтән муһарибәсиндә (1941-1945). Б., 1965, сәһ. 224.

2 Бах: "Коммунист" гәвети, 4 октјабр 1944-чү ил.

алмышдыр. Сапундагда душмәнин муҗаһидә хәттинин јарылмасында вә Севастополун фашистләрден азад едилмәсиндә көстәрдији дејүдү хидмәтләринә көрә 77-чи дивизија икинчи дәрәҗәли Суворов ордени илә тәлтиј едилмишди. Коммунист Партијасы вә Совет һәкүмәти Крымн фашистләрден темизленмәси уғрундакы дејүшләрдә дивизија дејүшчүләринин гәһрәмәнлығыны јүксәк гијметләндириш, онлардан 3141 нәфәр әскәр вә сабити ССРИ-нин мухтәлиј орден вә медаллары илә тәлтиј етмишди.

Совет халғынын әфсанәви гәһрәмәнлығынын рәмзи олан Севастопол уғрунда дејүшләрдә дејүшчүләринин 75 фаизиндән чоху азербәјҗанлы олан 227-чи дивизија хусусилә тәргләнмишди. һәмия дивизијанын сәнитар тәдимәтчысы Мустафа Мәммәдов душмән атеши алтында 165 јаралы әскәр вә сабити дејүш мейданындан чыхарышды. Севастопол уғрунда кәдән шидәтли дејүшләр заманы икид дејүшчү гәһрәмәнлығыла һәжк олду. Силаһ достлары М. Мәммәдовун һәјәт јолдашына көндәрдикиләри мәктүбдә јазырдылар ки, гөрхмәз дејүшчү, аловлу тәблиғатчы Мустафа Мәммәдов бизим Гырмазы бизјағлы һиссәнин сәвилмәси иди. Дејүшдә чәсур әскәр, истираһәт заманы мәзәли јолдаш олан М. Мәммәдов өз халғынын ән сәдағәтли оғлу кими дәрин рәғбәт гәзәнишди. Биз рәзил душмәндән М. Мәммәдовун һәјәтинин он гат артығына алачағыг. Бу күн Севастопол үзәринә санчдығымыз ал бизјағ әвиз досту-муәун инды хәтирәсини әбәдиләшширмәкдә бизим илк әддымымыздыр.

Совет әскәрләри өз андларына садиг гәддылар. һәмјерлимиз М. Абдуллајевин миноҗот батаҗәјасы Севастопол јахынлығындакы дејүшләрдә душмәнин 4 атеш негтәсини, 50 әскәр вә сабитини, Ај-Ветри уғрундакы дејүшләрдә исе топчу Сүләјманов вә онун досту Терешиченко душмәнин 3 танквуран толуны, 4 миноҗотуну, 6 пулемјотуну, 5 автомобиллини, 90 әскәр вә сабитини мәнә етиш, Гара дениздә душмәнин әскәр вә сабитлә долу олан бир бараны багырмишдилар.

Үмумијјәтлә, 1944-чү илин апрелиндә 227-чи артил дивизијасынын дејүшчүләри Теодосија вә Јалта уғрундакы вуршмаларда душмәнин 5000-дән чох әскәр вә сабитини гырмаш, 5000 нәфәрлини әсир тутмуш, 250 толуны, 400 автомобиллини вә 1500 арасасыны гәнимет алмышды. һрым вуршмаларында команданлығын тапшырығыны нүмүнәви јеринә јәтирдийинә көрә дивизија Гырмазы бизјағ ордени илә тәлтиј едилди. Дивизијанын 2300 дејүшчүсү ССРИ-нин орден вә медалларына лајиг көрүлмәш, үч полкуна исе "Севастопол" фәхри ады верилмишди.

һәмјериләримиздән бакылы Валентин Миоровов, Нәртчаладан Әлиф Пиријев, шушала Нелсон Степанјан хусусилә бәјүк гәһрәмәнлыг көстәрдиляр. 1944-чү ил мајын 9-да дејүшүн һәлләдичи анында Азербәјҗанын икид оғлу Ә. Пиријев бөлүк командири јараландыгы заман, команданлығы өз үзәринә көтүрәрәк бөлүју дејүшә апармыш вә шәхсән 15-дән артыг фашисти мәнәв етмишди. Севастополун алман-фашист ишгәлчыларындан азад едилмәси уғрунда, хусусилә Севастополун гәпчысы сајылан Сапундагда көстәрдикиләри икидликләре көрә Валентин Акимович Миорова вә Әлиф Турхан оғлу Пиријевә Совет Иттиҗагы Гәһрәмәни ады верилмишди.

Үмумијјәтлә, Севастопол уғрунда кәдән вуршмаларда 139 миңдән артыг дејүшчү тәлтиј олунмушди. Булардан 46 нәфәри Совет Иттиҗагы Гәһрәмәни адына лајиг көрүлмушди.

Демәк олар ки, Севастополун муҗаһидәси дөврундә душмәнин 250 күндә һәлл едә билмәдијини гошунларымыз 3 күндә (1944-чү ил мајын 7-дән 9-дәк) һәлл етди. Бүтүн бу гәләбәләрин һәмиси әлжәмизин сијасы гәрәҗаны - Сов. ИҗТ МК-нын мудрик рәһбәрлији, командир һәјәтинин јүксәк һәрби усталыгы, совет адамларынын мәрдији, икидлији, мәнәви чәһәттән јүксәклији сајәсиндә баша кәлди.

Ветән дәрин мәнәббәт гошунларымызын мәнәви руһуну јүксәлдән әсас мәнбәләрдән бири иди. Нә гышын шахтасы, нә гарлы, боранлы кечеләр вә нә дө душмән манеәләри Севастопол дејүшчүләринин мәнкәм ирадәсини гира билмәди. Дејүшчүләр арасында сијасы рәһбәрләрин тәрбијәви характерли муһавирә вә сәһбәтләри, тез-тез чағырылан партија јыгынчағлары бир сијасы мәктәбә чеврилишди. Онлар партијамызын тапшырыг вә көстәришләрини, Ветән гаршысындакы борчларыны лајигинчә јеринә јетирдиляр.

Партијамызын милли сијасәти сајәсиндә өз мүгәддәрәтины муҗаһидә етмәк һүгуғуна малик олан Азербәјҗан халғынын муҗбарив оғуллары гардаш рус вә башга халқларла чийин-чийинә дејүшә кирәрәк, мисли көрүнмәјән гочағлыг вә мәрдилик нүмүнәләри көстәриш, халқлар достлуғунун гүдрәтини бир даһа нүмајиш етдиришдиляр. Тәпәдән дырнага кими һәрби техника илә силаһланмыш душмәнлә илк дөфә үзәүә кәдән азербәјҗанлы дејүшчүләр башга чәһәләрдә олдуғу кими, бу чәһәдә дө өзләринин јүксәк һәрби усталығыны көстәрә билдиляр. Онлардан Крымн азад едилмәси уғрундакы шүҗәәтләринә көрә Мәһди Гулијевә, Бәкир Мустафајевә, Шәмсулла Әлијевә Совет Иттиҗагы Гәһрәмәни ады верилмишди.

мань ады верилмишдир. Бу дејүшләрде Нелсон Степанјан, Хәлил Мөммө-
дов вә башгалары бәјүк гәһрәмәнлиг кәстәрмишләр:

Арха чәбһәде чалышан совет адамлары өз огул вә гызларынын гәһ-
рәмәнлигандан руһланараг чәбһәје ярдым даһа да гуввәтләндире-
рәк, дүшмәнин гәти дармадагын едилмәси саатын яхынлашдырмаг
үчүн кечә-күндүз фәдакарчасына чалышдылар.

Гәһрәмән Севастопол мұдағиәси дејүшчүләринин бу тарихи гәлә-
бәси Һитлер Алманијасы ишғалчыларына гаршы мұбаризәмизин өн гүј-
мәтли, өн парлаг нүмунәләриндән бири олду. Али Баш Командан һәлә
1943-чү ил февралын 23-дә 95 к-ли әмириндә јазырды: "Халгмыз Се-
вастопол вә Одессанын гәһрәмәнчасына мұдағиәсини, Москва әтрафын-
да вә Гаҕгаз дағлары өтәклериндә, Рыжев рајонунда вә Ленинград
әтрафында кәдән гызгын вурүшмалары, мұһарибәләр тајихиндә өн бә-
јүк вурүшма олан Сталинград вурүшмаларда икид дејүшчүләримиз, командирләримиз вә
сијәси ишчиләримиз Гызыл Ордунун дејүш бәјрағларына әбеди шәһрәт
газандырдылар вә алман фәшист ојдулары үзәриндәки гәләбәмизин
мәһкәм тәмәлини јаратдылар".

Крым чәбһәсинин дејүшчүләри бу гәләбә илә һеч дә архајынлаш-
мады. Бу, һәлә үмуми мәгсәдин бир һиссәси иди. Севастопол мұдағиә-
чиләри вә Крым чәбһәсинин бүтүн дејүшчүләри ордумузун башга чәб-
һәләрдә олан һиссәлери илә бирләшәрәк, онларла бирликдә Гәрбдә
фәшист Алманијасы, Шәргдә исә јапон милитаристләри үзәриндә гә-
ләбә чалдылар.

Агыр имтәһан илләриндә Азәрбајҗан зәһмәткешләри Азәрбајҗан
партија тәшкилатынын рәһбәрлији алтанда, өлкәмизин башга халғла-
рн илә бирликдә алман-фәшист гәсбкарлары үзәриндә гәләбәнин тә-
мин едилмәси үчүн чәтин шәраитдә кәјкин әмәк нәвбәсиндә дурарәг,
чәбһәје һәр чүр јај м етмәклә бәјүк фәалијјәт кәстәрдиләр. Бу
јардымда Азәрбајҗан республикасынын зиялы кадрлары мұһим рол
ојнајырды.

Азәрбајҗан КП МК чәбһәје ярдым үчүн алимләримизин, јавычлары-
мынын, инжәсәнәт вә мәдәни-мағриф ишчиләримизин гуввәләрини сәјәр-
бәрлије алышды.

Кубалигәсиз дәрәк, елә бир дејүш чәбһәси олмазды ки, онун мотор-
ду гуввәләри Бакь шәһәрчиләринин истәһсал етдикләри јаначагдан,
хүсусилә алимләримизин кәшф етдикләри јүксәк кәјфијјәтли авиасија

бөвнининдән истијаде етмәсин. Баки нефтчиләри чәбһәләрин бензинә
олан тәләбатын вахтында едәјир, чәбһә тапшырғларын лајигинчә
јәринә јетиридиләр. Истәр Севастополун мұдағиәсиндә, истәр сә вә
Крым вә Севастополун азад едилмәсиндә совет тәјјарәләринин мұ
вәфйәр учушунун тәмин едилмәсиндә Баки бензинин хүсусилә бәјүк
ролу олмушдур.

Севастополун мұдағиәси дәрүндә Гага дәниз һәрби-һава дәниз
масынин команданы генерал-лейтенант Јермаченко Азәрбајҗан К(б)
МК-ја јазырды: "Гага дәниз дәнизмасы һәрби-һава гуввәләри тәјјарә-
ләринин дејүш әмәлијјәтларынын тәмин едилмәси үчүн вахтында јә-
начг кәндәрилмәси һағгында реал кәмәјини үчүн сәими миннәтдә,
лығмызны гәбул етмәјини хәйиш едирәм".¹

Бәјүк Вәтән мұһарибәси илләриндә јавычларымыз Вәтәнин чағи-
рышына чаваб оларәг гәләми сүнкүјә чевирмишдиләр. Нечә-нечә чәб-
һәдән сөз усталарымызнын сәси - сорағи кәлирди. Онлар һөяғки әл-
ләриндә силәһ дүшмәнлә вурүшур, һәм дә Вәтәнимизин азадлығы үгә
рунда фәдакарлыг кәстәрән дејүшчүләримизин һүнәрләрини бәди шә-
килдә екс етдирән әсәрләр јазыр, чәбһә гәвәтләриндә әмәкдәшлиг
едир, дејүшчүләрлә кәрушләр кеширидиләр. Онларын әсәрләри, гәвәт
мәгаләләри дејүшчүләримизи гәһрәмәнлигә, гәләбәје руһландырмагла
јанашы, вәтәнпәрвәрлик, халғлар достлугу руһунда да тәрбије едир-
ди.

Јавычларымыздан Ә. Әбүлһәсән Севастопол үғрунда вурүшүш, сон-
радалар бу вурүшмаларда шәһиди олдуғу, мұшаһидә етдији чанлы һадисә-
ләр асасында "Достлуг галасы" ("Мұһарибә") романын јазышдыр. Бу
романда мұеллиф Севастопол үғрунда олум-дирим мұбаризәсинә ки-
ришән дејүшчүләр трасындакы халғлар достлугуну, онларын вәтәнпәр-
вәрлијини, мө'нәви гүдрәтини, мәрдик вә гәһрәмәнлигын тәрәннүм
етмиш, "Севастополда" әсәриндә исә Севастополда кәдән дејүшләр
барәсиндә өз чәбһә хәтирәләрини вермишдир.

Халғ шаири С. Рүстәм гәләбәдән ики ил сонра јаздығы "Гағрун
гәлби" поэмасында Севастополун мұдағиәсиндә алман-фәшист ишғал-
чыларына гаршы вурүшмаларда вә башга чәбһәләрдә икидик кәстәр-
миш Совет Иттифагы Гәһрәмән Гағру Мөммөдовун бәди сурәтини
јаратмиш, онун симасында совет дејүшчүләринин дәрин һуманизмини,
гәтијјәт вә дәрәһәтини чанландырмашдыр.

1 Бах. Ә. Бағрыаде. Азәрбајҗан зиялылары Бәјүк Вәтән мұһарибәси
илләриндә. Б., 1970, сәһ. 163.

Жазычларымыздын, инчесенет усталарымыздын Севастопол уgrundаки дожушларе неор етдиклери есарлерин нэр сенилесинде Севастопол мудафиечилеринин гелби дожунур. Гелем ордусунун нумајенделеринден Ч.Чејеров, Р.Гаа, Э.Велијев, Э.Чемил ве башгалары Крым чэбнесинде Азербайжан дилинде нэшр едилэн "Дожушэн Крым" гезетинде эмеклашыг етмишлер. Бу гезет сенижелеринде дожушчулеримизи сијаси-ма'нави чэнетден тербијелендирэн, јени-јени гегреманлыгыг кестер-маје руландыган, Ветенин азадлыгыг уgrundа мубаризеје чагыран магалалар верилиди.

Эдэбијјат, инчесенет, ели ве медени-ивариј ишилеринден ибарет нумајенде неј'атлари тез-теа чэбнеларе кедир, дожушчулерле керушур, онларын гаршысында чыхыш едирдилер. 1942-чи илин мај ајында Халг Маариф Комиссары Мирза Кэммедовун башчылыг етдији нумајенде неј'ети Севастопола кетмиши. Нумајенде неј'етинин теркибинде шаир Осман Сарывалли, снајпер Илјас Исмајылов ве башгалары варды. Онлар Севастополун мудафиечилери иле, хусусон азербайжанлы дожушчулерле керушчулер. Дожушчулар гаршысында чыхыш етдилер.

Азербайжан нумајенделеринин чыхышлары дожушчулар терэфинден рэгбетле гаршыланур, онларын бэјук маарагына, разылыг хиссине себэб олуруду. Беле керушлар нем де дожушчулеримизде никбин енваал-руниј-је јарадыр, онларын гелбинде Ветене мөһеббет ешти аловландырар, халгымыздын јенилмез гудрэтине, эјилмез ирадесине инамларын даһа да артырыды.

НЕЧ КИМ УНЛУДУМУР, НЕЧ НЕ ЈАДАН ЧЫКМИР

Бэјук Ветэн муһарибесинден сонра елкемизде динч туручулук ил-лари башланды. Муһарибенин ветенимизе вурдугу јарадаларын сагалдыл-масыг учун партија ве һөкуметимизин кестериишле та'чили тедбирлер керуладу.

Одлар, аловлар кермуш, тарихин сынаглариндан чыхыш, гегреманлыг-лары эфсанеје чеврилмиш башга гегреман шејелеримиз кими, Севас-топол да јениден берпа олуруду. Муһарибе дэврүнүн хатирелери јени-ден диле келди, чанлы нејкеле чеврилди.

1954-чу ил октябрын 17-де елкемизин нэр јеринде Севастополун биринчи мудафиесинин 100 илик јубилеји кечирилди. Бу јубилејле элагедар оларак ССРИ Али Советинин Рејасет неј'ети Севастопол шеһерини Ленин ордени иле гелтиј етди.

Севастопол шеһер эһметкешлеринин Ветэн гаршысындаки керкөм-ли хидметлерине, алман-фашист ишгалчылары иле мубариведе кестер-диклери мердлик ве гегреманлыгына керэ совет халгынын 1941-1945-чи иллэрде Бэјук Ветэн муһарибесиндеки гелебесинин 20 ил-лији мунасибетиле ССРИ Али Совети Рејасет неј'етинин 8 мај 1965-чи ил тарихли ферманы иле Севастопол шеһерине Ленин ордени ве "Гваул Улдуз" медалы тагдим едилмекле "Гегреман шеһер" фехри ади верилишиди.

1958-чи илде ССРИ Силаһлы Гуввөлеринин 40 илик бајрам кечи-рилэн кунлерде Малахов-Курганда Намә'лум матросун мөваји узэрин-де эбеди мөш'өл јандырылды. Крым ве елече де Севастопол уgrundа-ки вурушмаларда өз чанларын гурбан верэнлер учун Перекопда кө-вөл бир абиде гојулду.

Ветенимизин нэр гарыш торпагы уgrundа нејатлариндан кечэн гегреманларын хатиреси иле јенашы, Севастополун мудафиеси гегре-манларыннн ве онун азад едилмеси уgrundа мердликле һелек оданла-рын да хатирелери эбедилешдирилди. 1941-1942-чи иллэрде Севас-тополун мудафиесинде ве 1944-чу илде онун алман-фашист ишгалчыла-рыннан азад едилмесинде елимез шеһрет газванлара, Сапундага эф-саневи һучум заманы эбедилејјете говуанлара абилелер учалдымыш-дыр. Бунунла бирликде, Совет Ордусунун ајры-ајры хисселеринин шучаатлерини эке етдирэн фехри лөвһелер јавылыб Севастопол шеһе-ринин диварларына вурулмушдыр. Бу лөвһелерден биринде беле јавыл-мышдыр: "Бурада Совет Ордусу дожушчулары 1944-чу ил мајын 7-де алман ишгалчыларыннн мудафеесини јармыш ве бунунла Севастопол уgrundа вурушмалар башланмышдыр".

Алман-фашист ишгалчылары узэриндеки гелебемизин 30 илилији кун-леринде Севастополда бир чох јени хатире лөвһелери һазырланмыш, абилелер гојулмуш, гардашыг гегристанлыгылары селигеје салынмыш-дыр.

Јери келмишкен демек лазымдыр ки, Севастопол шеһер эһметкеш-лери ве Гара деңиз донамасынын матрослары нэр ил Гелебе куну ве Севастополун азад едилмеси куну (нэр ики кун мајын 9-на дустур) бу абилелерин јанына келерек, елимез гегреман мудафиечилерин ве шеһерин азад едилмесинде гегреманчасына һелек оданларын хатире-сини јад едир, онларын абилелери онунде өклилер гојулар.

Будур, о кунларын бири... 1975-чи ил мајын 9-дур. Севастопол саканлары учун иштерели бајрамдыр. Гелебенин 30 илилији ве

Севастополун азад едилмесинин 31-чи илденүмү күндүр. Шөһөр жаз палатары кезимиш, һәр жан бајрамсајагы беведелмишидир. Күчөлөрдө, меј-данчаларда бајраглар ве транспарантлар өз гырмын ренкиле берг вурур. Бухталарда күлөк һәрби кәмиләрдеки бајраглары далгаланды-рыр.

Севастополдулар Бөјүк Ветән муһарибесинин ветеранларыны, шөһә-рин 250 күнлүк гөһрөманчасына мудафиесинин ве азад едилмесинин иштиракчыларыны һәрарөглө саламлајырлар.

Сапундагда ебәди мөш'өл өлмөвлик рөмзи кими аловданыр. Бура келән ветеранлар, шөһөр вөһмәткөшлөри обелискин өнүнә чичөклөр, өклиллөр, чөлөккөлөр гојурлар. Сонра ветеранлар катерлөрдө муһарибө вахты дениәдө һәрби кәмиләрин батырылдыгы јерләрө көлөрөк, "Ин-сандара ве кәмиләрө" өклиллөрини суја салырлар.

Ветән угрунда дөјүшлөрдө һөлак олан гөһрөманлара дөрин һөр-мөт ве еһтирам өләмәти олан бу чүр төдбирлөр коммунизмин төнтө-нөси наминә Сов. ИКП-нин Ленин бајрагыны уча тутмага, сүлһө, өмин-амандыга, өмөк чөбһөсиндә харүгөлөр јаратмага, Ветәнә сөдагөтлө хидмөтө чагырыш мө'насы кәсб едир.

Севастополун мудафиәси бүтүн дүнјаны фашизм таунундан хилас өдөн Бөјүк Ветән муһарибеси тарихиндө муһүм бир һадисәдир. Севас-тополун бајрагыны өлкәмизин бүтүн халглары горуду. Хүсусилә авөр-бајчанлы дөјүшчүлөримизин бу бајраг угрундагы гөһрөман мубаризә-сини тарих һөч вамаң унутмајачагдыр.

Күндлөр кечдикчө Севастополда чалыңан гөлөбөниң өвөметли өөси даһа да јүксөлөчөкдир. Севастопол угрунда вурушмаларда һөлик олан-ларың өөиз хатирәси даим гурур һисси илө јад едилөчөк, адлары гөдирибилән һөсиллөримиз тәрәфиндөн ифтихарла чөкилөчөкдир.

Ветәннимизин шөһәрини, гејрәт ве гүдрәтини јашадан бу шөһәрин му-дафиәси тарихи бизим һүнәрлөримизин, өскөри рөшадәтлөримизин, дүшмө-нө гаршы мубаризөлөримизин гөһрөманлыг рөмзи, халглар достлугунун мөһкөмлөндирилмөси, милләтлөримизин вөтөнпөрвөрлик тарихи кими һө-мишө јашајачаг ве көлөчөк һөсли даһа хошбөхт күнләрө, күнөшли коммунизмө, сүлһө сөслөјөчөкдир.

Елми редактор: тарих емлөри наминөди

М. АЛҲАҢОВ

Нөшријјат редактору: Т. ЭЛИЈЕВ

Коуректору: А. ЭЛИЈЕВА

Чала имзаланыш 22.02-1984. һөс. нөшр. вөр. 2.

ФГ 03031. Сифарыш 1048 Тиражы 500. Гијмөти 10 гөп.

"Гызыл Шөрг" адына мөтбөә

Бақы, һ. Аслаңов күчөси, 82.

Общество "Знание" Азербайджанской ССР

Касумов Аллан Адил оглы
ветеран войны

ЛЕТОПИСЬ НЕЗАВИСЫМЫХ ЛЕТ
(на азербайджанском языке)

Баку - 1964

1984

1032

10 гон.

832